

VI

ПОКУШАЈ УЧВРШЋИВАЊА
ОКУПАЦИОНОГ СИСТЕМА

Крајем 1941. године нацистичка Немачка иочела је да трпи прве поразе у другом светском рату, пре свега на Источном фронту, где су хитлеровске трупе после пораза код Москве запале у озбиљне тешкоће. Саи о брзом освајању Москве разбијен је снажном совјетском одбраном. Избачена је из строја четвртина немачких војних снага, које су у лето 1941. године кренуле у ратни поход на Совјетски Савез.

Уласком у рат Сједињених Америчких Држава, после изненадног напада Јапана на Перл Харбур 7. децембра 1941. године, са њиховим огромним економским и техничким потенцијалом, учврстила се антифашистичка коалиција, и материјално и морално, а други светски рат добио је најшире размере. На једној страни нашле су се силе осовине — Немачка, Јапан и Италија, а на другој антифашистичке коалиције — Совјетски Савез, САД и Енглеска.

На страни антифашистичких савезника борио се НОП Југославије, који је у то време, поред Србије, ухватио дубок корен у Босни и Херцеговини, у Црној Гори, Хрватској, Словенији и Војводини. Припадници НОП-а у Београду знали су да нису сами. Њихова борба сливала се у токове борбе коју су водили иоробљени народи у Југославији и у свету против сила осовине. Био је то изузетан морални чинилац, да се борба против окупатора настави у Београду после пада Ужичке Републике.

Након успешно завршене немачке офанзивне операције у западној Србији, предузете су мере да се поново успостави окупациони систем на теригорији коју је обухватала Ужичка Република, а и на другим територијама, па и у самом Београду, извршене су одговарајуће измене у окупационој немачкој војној управи, као и међу квислиншким органима. Циљ свих ових промена био је да се онемогући ноновни устанак, који су Немци очекивали у пролеће 1942. године.

Из Србије је после разбијања устанка отишао опуномоћени командујући генерал Беме са штабом 18. брдског корпуса и приштапским јединицама иа совјетски фронт, а дужност војног команданта Србије преузео је 5. децембра 1941. генерал артиљерије Паул Бадер. Од оперативних дивизија које су учествовале у разбијању устанка 113. пешадијска дивизија се припремала да се врати на Источни фронт, док је 342. пешадијска дивизија остала кратко време у источној Босни да учествује у борбама против јединица НОП-а, а на место немачких јединица у југоисточној Србији почетком 1942. дошао је 1. бугарски окупациони корпус у саставу од три дивизије.

Нови немачки војно-управни команданти Србије предузима одмах мере ради реорганизације немачке окупационе управе, појачавајући полицијске снаге и знатно више активирајући сараднике окупатора. Ово је урађено због тога што је по његовој оцени устанички покрет тренутно био у опадању, али још није угушен, па се мора рачунати са поновним оживљавањем устаничких немира.

Због тога су у Београду повећане немачке окупационе снаге које су сачињавале нове јединице, пратеће и јединице за обуку и подофицирска школа. Београд је дуже време остао у зони осигурања 704. пешадијске дивизије, чији је један пук употребљен за његово стражарско обезбеђење.

Већ 4. децембра 1941. Бадер је издао наређење о новој подели немачке војне управе, према којој је фелдкомандатура 599 за Београд добила, поред града, проширење компетенција на два новоформирана округа — београдски и пожаревачки, истовремено вршећи функцију команде града Београда. На основу овог наређења из Београда је померена крајскомандатура 834 за Куприју.

Нешто касније, Уредбом Недићеве владе од 18. децембра 1941, извршена је реорганизација нижих и средњих органа квислиншке власти. Уместо три бановине и Управе града Београда формирано је 14 округа, међу њима и београдски, у чији састав није ушао Београд. Управа града Београда и даље је остала засебна административна јединица потчињена непосредно Министарству унутрашњих послова. Укидањем бановина и поделом на округе, Недићева влада је желела да постигне ефикасност управљања својих органа и да прошири одговорност у пословима власти, што је немачким окупационим властима одговарало, да се њихов утицај на квислиншки апарат учини „што је могуће више невидљивим за становнике“.

Поред ове територијалне поделе немачке војне управе и квислиншких органа, окупациона управа предузела је мере за изградњу Недићевих оружаних формација. Приликом реорганизације, жандармерија и српски оружани одреди спојени су и преформирани у српску државну стражу, која се делила на пољску, граничну и градску. Све њихове врховне инстанце, пратеће, школске јединице и установе налазиле су се у Београду.

Ту је, пре свега, команда српске државне страже која је располагала са око 150 официра и 250 војника и подофицира, чија је штабна чета имала око 100 људи, а центар за обуку три чете са око 120 војника сталног састава.

Команда српске граничне страже располагала је са око 50 официра и близу 150 подофицира, чиновника и војника. За обуку граничара постојала је школа са око стотину људи сталног састава.

Осим тога, у Београду је постојала команда железничке безбедности која је имала одред са око 80 официра и војника. Слична команда са око 1.000 војника за железничку безбедност, постојала је за београдски округ.

Команда српске државне страже Управе града Београда имала је на располагању од 1.500 до 2.000 официра, подофицира, војника и полицајаца распоређених у 16 квартава града.

Поред српске државне, градске и граничне страже, Немци су задржали до краја 1942. године под оружјем и четничке одреде Косте Пећанца, којих је у Београдском округу било 13 у јачини од око 2.000 људи.

Из добровољачких одреда Димитрија Љотића развио се у току 1942. године српски добровољачки корпус, чији се штаб налазио у Београду са 160 официра, подофицира и војника, затим штабна чета са 150 људи и центар за обуку са око 200 припадника сталног састава. Остале његове јединице повремено су биле стациониране у Београду.

Поред ових јединица, у Београду се налазио и штаб Руског заштитног корпуса са јединицама за обуку и поуну, коњички ескадрон и друге јединице са око 1.000 људи. Од фолксдојчера у Београду је формиран 6. батаљон са 5 чета јачине око 400 војника.

Свакако најзначајније промене извршене су у немачком полицијском апарату на подручју окупиране Србије. Пре свега, све немачко-полицијске службе обједињене су под новоуспостављеном функцијом, виши вођа §5 и полиције у Србији. На ову дужност Хитлеровом наредбом од 22. јануара 1942. постављен је 58 генерал Аугуст Мајснер, пореклом Аустријанац, бивши командант жандармерије у Штајерској, који је био изразито непријатељски настројен према Србима и био иницијатор најштријих мера против становништва Србије. Њему се приписују речи, да је бољи мртав него жив Србин, и друге. При доласку у Београд, према његовим речима, затекао је „1 динштстеле СД, 1 полицијски батаљон и 2.000 српске полиције“. Његова намера била је да Србију прекрије мрежом немачких служби безбедности и полиције поретка, а српском полицијом само ако је потребно, уз све мере опрезности. У том циљу предузео је да изврши темељиту реорганизацију, најпре немачке па онда квислиншке полиције.

Немачка полиција у Србији била је подељена на полицију поретка и полицију безбедности. Са постављањем Мајснера за вишег вођу §5 и полиције, постављени су заповедници за обе врсте полиције. На чело полиције безбедности дошао је пуковник др Емануел Шефер, а на чело полиције поретка потпуковник Андреас Мај. За подручје Београда формирана је маја 1942. године обласна полицијска команда, која је вршила функцију и окружне полицијске команде. У њеној команди је у почетку било 5 официра, 1 подофицир и 1 војник. Њој су на располагању стајала два полицијска батаљона, чију су само трећину чинили Немци из Рајха, остали су били фолксдојчери и домаће националности.

Београдској полицијској области потчињена је била српска државна стража, а специјална полиција, од формирања 1941. године, била је непосредно потчињена немачкој команди полиције и службе безбедности. Полицијски надзор је појачан у Београду формирањем помоћних стража по квартовима, тако да су кварталске полицијске станице бројале и до 200 људи. У јануару 1942. у овим помоћним стражама било је око 2.000 људи. Ова нова полицијска организација убрзо се осетила у Београду по броју ухапшених и мерама одмазде, иако је генерал Бадер покушао да прописима заведе ред; кад

за одмазду мора имати претходно његово одобрење. Он је издао и нову наредбу 20. децембра 1941, према којој су сви немачки затвореници разврстани у три групе:

1. Лица за одмазду, под којима су се подразумевали партизани ухваћени без оружја, Цигани, Јевреји и њима слични.

2. Таоци.

3. Групни заробљеници.

Бадер је такође издао наредбу о новој квоти за одмазду, тако да је она од децембра 1941. била 50 талаца за једног погинулог и 25 за рањеног немачког војника или фолксдојчера.

Становништво Београда, с једне стране, било је притиснуто сталним рацијама, малтретирањима, затварањима и мучењима, а с друге стране, услед лоше снабдевености а веома хладне зиме, било је изложено немаштини и глади. Због тога је ово био изузетно критичан период кроз који је пролазило београдско становништво у току рата.

Већ почетком 1942. године извршена су масовна хапшења у Београду. У ноћи између 4. и 5. јануара извршено је дуго припремано хапшење бивших југословенских официра. То су били углавном официри који нису прихватили Недићев позив да ступе у његово одреде, а сумњало се да одржавају везе са четницима Драже Михаиловића. Идеју о хапшењу ових официра изнео је Турнер још 21. септембра 1941. године, а крајем октобра 1941. разговарао је са Недићем о томе. Недић је ово хапшење условљавао пуштањем одговарајућег броја њему оданих официра из заробљеништва. Хитлер је забранио било какву размену, па је и сам генерал Беме морао да му се правда, како су га војне операције омеле да изврши ово хапшење, јер није имао довољно војника који би чували похапшене. Ирема сачињеним списковима, било је планирано да се ухапси 926 официра, међутим, ухапшено је само 486, од којих је 79 пуштено као болесно или одано Недићу, а исте ноћи утоварено је у припремљене вагоне 407 официра и отерано у заробљеништво.

Поред овог масовног хапшења, према немачкој евиденцији, од 26. децембра 1941. до 5. фебруара у Београду је ухапшено 666 лица. У фебруару број ухапшених износио је 443 таоца, док се у концентрационим логорима налазило око 6.000 грађана из Београда.

Уништавање затвореника из логора и затвора вршено је скоро свакодневно. Тако су чланови ударне групе Драгана Родића стрељани 14. јануара, а он обешен. Већ почетком фебруара војни командант Србије наредио је да се за одмазду стреља 3.484 затвореника, од којих је највећи део био из логора у Београду.

Почетком марта пронели су се међу Немцима гласови да се у Београду врше припреме за устанак и да ће он почети 15. марта и проширити се на друге градове. Ову вест су озбиљно схватиле немачке команде. Већ 3. марта разговарали су воши командант Србије, шеф његовог штаба и фелдкомандант Београда о предузимању мера за обезбеђење Београда у случају евентуалног устанка. Истовремено, генерал Бадер

је затражио од команданта Балкана хитно довођење три батаљона пешадијских стрелаца. Због тога је вршилац дужности команданта Балкана, генерал Кунце, при пролазу кроз Београд 5. марта наредио 717. пешадијској дивизији да и даље остане у Србији иако је била планирана за Грчку.

стрељањем беспомоћних затвореника. Тако су 3. марта стрељана 52 затвореника из логора Бањица, а 5. марта још 180. За одмазду због убиства полицијских агента Борђа Космајца и Обрада Залада 9. марта стрељано је 96 талаца, међу којима су се налазили Радмила Јовић, Ружица Шојић, Јулка Орешчанин, Слободан Секулић, Василије Медан и други. У марту и априлу извршено је хапшење чланова КПЈ и СКОЈ-а и њихових сарадника у познатој мартовској провали.

Терор и злочине пратиле су лоше атмосферске прилике, глад и немаштина. Описани злочини не би били потпуна слика Београда из времена рата ако се не прикажу услови живота у граду, који су се нарочито погоршали у зимском периоду. Окупатор је до максимума извлачио жито и остале намирнице из Србије, што је погађало, пре свега, грађане Београда, јер је владала оскудица у основним животним намирницама. Док су сељаци на свом поседу производили све што им је потребно за живот, сем соли и гаса, грађани Београда били су у далеко неповољнијем положају.

Нарочито се осећала оскудица намирница, огрева, одеће и обуће. Снабдевање је било рационисано, и све се углавном набављало на карте и бонове, али у недовољним количинама. Док су, с једне стране, вагони жита и других намирница транспортовани у Немачку, становништво по градовима је гладовало. На пример, на карте се добијало 400 грама хлеба дневно, али због недостатка дрва и брашна, пекаре нису радиле по неколико дана, а чешће је уместо пшеничног хлеба печена проја која је дељена по 250 грама дневно. Месо је дељено једном седмично по 200 грама по члану домаћинства, или га уопште није било. Такође нису дељени маст, јестиво уље, кафа, сапун и чај.

Слична ситуација била је у снабдевању одећом и обућом, јер се за добијене потрошачке карте за текстил могао да купи само метар штофа по особи. Обуће такође није било, па се носила обућа са дрвеним ђоновима. Тешко се долазило до огрева, јер је метар дрва коштао 1.500 динара.

Владала је оскудила и у електричној енергији, па се дозвољавала употреба само једне сијалице у стану. Рад занатлија био је онемогућен због несташице сировина. Међу занатлијама нарочито су се у тешком положају нашли пекари и месари који нису имали са чим да раде.

Квислиншке власти покушале су ове несташице да реше на тај начин што су формирале централе за текстил, огрев и друге. Међутим, робе није било па се нагло почела ширити црна берза. Квислиншка власт покушавала је да сузбије нр-ноберзијанце уводећи контролу цена и такозвану привредну полицију, вршећи повремено попис робе по радњама, па чак и по домаћинствима.

Грађани Београда сналазили су се на разне начине да би добили намирнице неопходне за живот. Одлазило се у унутрашњост, пре свега у села, и отуда се кријумчариле знатне количине намирница да би се преживело. Кад би неког од чланова КПЈ и СКОЈ-а, који су пошли у партизанске одреде, ухватили на терену окупатори и њихови сарадници, они су се по правилу бранили да су пошли у унутрашњост да снабдеју своје породице намирницама.

Услед слабог и неорганизованог снабдевања, све су се више стварали редови пред пекарама и месарама и на стовариштима огрева, али грађани су одолевали свим недаћама и њихово ослободилачко расположење није јеђавало упркос привремених успеха непријатеља у борби против НОП.

Међу грађанима Београда и у тим најтежим данима почетком 1942. владао је борбени пркос. Грађани су се одазивали на позиве КПЈ и СКОЈ-а и давали масовно прилоге за Народноослободилачки фонд. На стотине грађана уступило је своје станове за скривање илегалаца или за разне састанке. Прихватило је борце који су дошли у Београд после растурања појединих партизанских одреда у Србији, иако се то, према окупаторским наредбама, кажњавало смрћу. Партија је користила патриотизам појединих чиновника који су радили у полицији, у новинским кућама и у неким министарствима ради пружања неопходних обавештења о намерама непријатеља.

Посебно родољубиво расположење било је присутно код научних и културних радника, а нарочито је био велики број професора Универзитета, који су одбили да учествују у настави у току окупације.

Ово ослободилачко расположење грађана није било у довољној мери искоришћено од КПЈ и СКОЈ-а, чије су организације почетком 1942. претрпеле велики удар и биле забављене својим проблемима, пре свега поновним окупљањем чланова и реорганизацијом. Страх од даљих провала био је велики, па су се партијске и скојевске организације затварале у себе. У току провала губиле су се и оне везе које су биле успостављене са симпатизерима и није било снаге која би их организовала тако да се њихово родољубље не сведе само на пасиван отпор, него да се претвори у борбу против окупатора и њихових сарадника. Борбено расположење Београђана опадало је у време великих провала и рација, али се после тога јављало са новом снагом.

ИНДУСТРИЈСКА ПРОИЗВОДЊА И АНГАЖОВАЊЕ РАДНЕ СНАГЕ

Пред други светски рат Београд је имао 240 индустријских предузећа у којима је било запослено око 25.000 радника разних струка и образовања. Немачко интересовање за Југоисток обухватало је и Београд, јер је он поред привредних иотенцијала био значајан и због свог географског положаја, као стратешка тачка за доминацију над територијом Балкана. Томе посебно доприносе Дунав и Сава, као водени путеви, а затим пруге које иду преко Београда и повезују Средњу и Западну Европу са најјужнијим деловима Балканског полуострва, и даље са Блиским истоком. Из тих разлога, а и због природних богатстава Југославије, велика привредна предузећа Немачке уочи рата имала су у Београду своја представништва, која су била окупљена у једно удружење на чијем челу је стајао Франц Нојхаузен, који је, поред дужности шефа представништва, имао и низ других деликатних задатака, које је изгледа успешно обављао. Преко својих сарадника, полако је улазио у све поре привредног живота Југославије. Августа 1939. године успео је да се убаци и у управни одбор југословенских удружених банака и да тако не само контролише, него и да утиче на улагање капитала. Преко њега и његовог удружења немачки капитал је улаган у југословенску привреду. Формиране су нове банке и нова удружења, као што је рударско-топионичарско друштво „Југомонтан“.

С обзиром на значај и разноврсност индустријских постројења на подручју Београда, представници окупационе власти су у првим својим јавним актима ставили до знања да ће они директно вршити контролу над привредним предузећима. У том циљу су још од првих дана у свим привредним институцијама увели своје комесаре. То су у првом реду били фолксдојчери, или пак Аустријанци, који су знали српскохрватски језик и познавали привреду Београда. Већи део предузећа, која су се бавила производњом војног материјала и прехранбених производа, прогласили су војним предузећима, што је значило да њима директно управљају војне власти. Тако су фабрика хлеба „Соко“, београдска команда „Предовић“, складиште погонског горива и мазива „Шел“ на Чукарици, Завод за израду војне опреме и одеће, фабрике коже, текстила, шећера, уља и друге, биле потчињене војнопривредном штабу за Србију. Један део предузећа у Београду, па и у Земуну, која су припадала југословенској војсци, конкретно ваздухопловној индустрији: „Змај“, „Икарус“, „Телеоптик“, „Микрон“, „Нестор Сигнал“, „Рогожарски“, Индустрија мотора Раковица, „Албатрос“ и још нека друга, по налогу немачке

команде потпадала су под власт немачке војске. Ова предузећа Дидериха, који је одређивао годишње планове и бринуо се за њихову реализацију.

У већини београдских већих предузећа био је ангажован углавном немачки капитал, па су она преко немачких друштава, а у првом реду преко „Херман Геринг Верке“, била још од пре рата директно под немачким утицајем. Према расположивим подацима, немачки капитал је био пласираи у: Моторној индустрији АД Раковица, у „Икарусу“, АД Земун, „Јасеници“, АД Смедерево, у „Сартиду“, (ова два имала су своја представништва у Београду) у дирекцији алуминијумског комбината у Лозовцу код Шибеника, у Рударском комбинату у Бору и у другим предузећима која су имала седишта у Београду.

Без обзира на припреме које су извршиле у Београду за одбрану у случају рата, изненадним нападом немачке авијације без објаве рата и било каквих предзнака, индустријским постројењима на подручју Београда причињена је огромна штета. Један део индустријских постројења је дезорганизоваи и онеспособљен за производњу, други део је порушен, а у онама која су остала непорушена, производња није дуго могла да се организује због рушења електропроводова и погибије радника. Данас је веома тешко утврдити које су све фабрике порушене под налетима немачке авијације, а које делимично оштећене, јер о томе нико није прикупљао податке. Квислиншку власт то није интересовало, а немачку окупацијску још мање. Може се доћи до извесних података из немачких докумената, али само за она предузећа, односно постројења, за чију су производњу Немци били нарочито заинтересовани. Такав је случај са неким постројењима у Земуну, која су припадала ваздухопловној индустрији, затим са индустријом мотора у Раковици, неким предузећима за прераду коже и текстила и са прехранбеном индустријом. Но, без обзира на немачко интересовање за ову врсту индустријских погона, они у обнову и оправку оштећених нису улагали своја средства, него су тражили од квислиншке владе да обезбеди средства и да машине доведе у стање да могу да производе. Иначе, немачке окупационе власти предузеле су све мере како би се најважнија индустријска постројења што пре ставила у покрет. У том циљу донесен је низ прописа којима су регулисана најважнија питања око организације производње и санкционисана права окупатора на производњу, као и забраи отуђивња машина и њихових делова. Овим прописима окупатор је обезбедио право власништва и слободног располагања индустријским постројењима. Између осталог, могли су да их демонтирају и пресељавају у друга места. За ту сврху Немачка је имала за свако окупационо подручје, па и за Београд, посебну организацију, чији је задатак био да прегледа сва индустријска постројења и да из њих одабере оне машине које су потребне за немачку привреду, да их демонтира, упакује и пресели у Немачку. Нису сачувани немачки извори из којих би се могло видети колико је тих машина транспортовано, али се из материјала које је после рата сачинила Реп-

рациона комисии види да је са подручја Београда само у 1941. години у Немачку и Аустрију транспортовано 142 вагона разних машина, које су у Београду и ближој околини демонтиране и тамо пребачене. Онај део индустријских постројења, који је остао на територији окупираног Београда, немачке власти су настојале да што пре ставе у погон и да уз помоћ квислиншких власти организују што интензивнију производњу. Почетком маја 1941. издата је наредба да све фабрике, радионице и радње морају бити отворене и стављене у погон, а уколико су власници истих били одсутни одређени су заступници, а за све фабрике су одређени немачки комесари, под чијим се руководством производња одвијала. Сва већа и важнија индустријска постројења проглашена су неопходним и њихов рад је третиран као ратна потреба. На првом месту била је метална индустрија, затим индустрија коже, текстила, прехранбена и аграрна индустрија: шећерне фабрике, фабрике теста, штирка и уља, кланице и фабрике конзерви. У Београду су радила следећа индустријска предузећа: Фабрика авионских мотора у Раковици, са 755 радника, „Рогожарски“ у Београду са 120 радника, Фабрика обуће у Београду са 250 радника, Фабрика за израду завртња за цевоводе под високим притиском за авионе у Београду са 50 радника, „Микрон“ — предузеће за прецизну механику, оптику и електротехнику Београд са 70 радника, Фабрика лепка „Хемос“ — 130 радника, „Сигнал“ АД Београд са 25 радника, Фабрика за прераду сирове коже Београда са 960 радника, Фабрика шећера у Београду са 145 радника, Фабрика за израду хлеба и разних пецива „Соко“ са 120 радника и друга мања предузећа и радионице које су, стално или на одређено време, запошљавале и више хиљада радника.

Ангажовање радне снаге из окупираних земаља за немачку ратну привреду имало је посебан значај. Јер, на тај начин је надокнађиван недостатак радне снаге које је, због сталног одласка Немаца на фронт, сваког дана било све мање а потребе за индустријским и пољопривредним производима бивале су све веће. С обзиром да је ово било једно од прворазредних питања, немачке окупационе власти су на окупирана подручја довеле своје стручњаке специјализоване за прикупљање радне снаге. При берзама рада, па и при берзи рада у Београду, формирано је посебно одељење преко кога је, на захтев Министарства рада и уз помоћ квислиншких власти, прикупљена потребна радна снага.

Ради што лакшег и ефикаснијег прикупљања радне снаге, немачка влада је 14. децембра 1941. године доиела Уредбу о обавезном упослењу и ограничењу упослења. Према овој уредби, уведен је обавезан рад за мушка лица од 16. до 65. године, а за жене од 17. до 45. године. Изузетак су чинили земљорадници и радници упослени у предузећима која су имала посебан значај за немачку ратну привреду. На основу ове уредбе могла се ангажовати радна снага у свако доба и на било који начин. У ангажовању радне снаге привидно је примењиван принцип „добровољности“. Радницима је у ствари било онемогућено запослење у земљи, па су често били принуђени да иду у Немачку, поготово они чије породице нису

имале никаква средства за живот. Немачка и квислиншка штампа много су писале и шириле пропаганду о великим зарадама оних који су већ отишли на рад у Немачку. Но, и поред свега тога, људи су се нерадо пријављивали за одлазак у Немачку, па су представници окупационих власти примењивали мере принуде. У циљу ангажовања што већег броја радника, већ поменута наредба о радној снази проширена је тиме што је радни однос проглашаван обавезним за све грађане. За мушкарце од 16. до 65. година, а за жене од 17. до 45. године старости. Обавезе лица наведених година нису биле ништа мање од обавеза војних обвезника. Са главним одредбама ове Наредбе грађанство Београда је упознато преко плаката и путем штампе. После оглашавања, немачке окупационе власти почеле су да се припремају за мобилизацију радне снаге. Поред представника у главној бази, немачке окупационе власти су постављале своје људе и по квартовима и у оближњим насељима. Пошто и поред снажне пропаганде преко штампе, па и Радио-Београда, одзив није био задовољавајући, окупатор је на основу одредаба поменуте Наредбе приступио мобилизацији радне снаге. Велики притисак је вршен на становнике Београда и шире околине, без обзира на врсту занимања и старост. Изналажени су разни разлози због којих би неко лице било принудно мобилисано за рад. Довољно је било да се изрази било каква непослушност према представницима окупаторских и квислиншких власти, нарочито код принудног откупа — пљачке, па да се због тога оде неколико месеци на принудни рад. Свако за кога се само посумњало да сарађује са НОП, или је било где изражавао своје патриотско расположење, кажњаван је слањем на принудни рад у Немачку.

Како и на овај начин није био прикупљен потребан број радника, представници немачке окупационе власти потрудили су се да донесу посебне уредбе којима су становнике Београда, па и шире околине, на то обавезивали. То су уредбе о увођењу ратно-привредних мера, коју је издао генерални опуномоћеник за привреду окупиране Србије, а затим наредба немачког командујућег генерала у Србији од 3. априла 1943. године, по којој све мушкарце чије су куће порушене или спаљене треба послати на рад у Немачку, или их узети као таоце, а никако их тако гневне оставити као бескућнике. По овим уредбама и наредбама, сваки становник Србије могао је бити послат на рад у Немачку, што су представници окупационих власти врло ревностно користили и нису бирали средства и начине за принудно прикупљање радника. Под видом чишћења терена, окупационе власти су у ноћним рацијама по квартовима Београда и у околним местима хапсиле људе и одводиле их у затворе и логоре. После извесног временаведеног у логорима, затварани често без икакве истраге или суђења, одабирани су јачи и способнији људи и слати на принудни рад у Немачку.

Данас се на основу сачуваних докумената тешко може утврдити колики је број људи на овакав начин одведен на рад у Немачку, јер изгледа да немачке, а ни квислиншке власти у Београду нису о томе водиле никакву статистику. Њима

је било најважније да удовоље захтеву немачких власти, а и да што пре са своје територије склоне све оне који су на било који начин изражавали негодовање према немачким и квислиншким властима. Ипак, принудно одвођење радне снаге може се делимично пратити преко неких фрагментарно сачуваних докумената. Из материјала са састанка одржаног 2. јуна 1941. године у просторијама немачког генералног опуномоћеника за привреду окупиране Србије, види се да је одлучено да се са подручја окупиране Србије прикупи 75.000 људи способних за најтеже физичке послове. У сачуваним извештајима представника немачке окупационе власти из средине 1942. године, види се да у то време у Немачкој ради око 50.000 радника из Србије. Из иаписа објављених у листу „Обнова“ види се да је на подручју Београда током 1941, па све до краја 1943. године, вођена упорна акција на прикупљању радника, али се нигде не каже колико је радника послато у Немачку. На основу података који су прикупљени непосредно иза рата, може се рећи да је у току рада у разним фабрикама и другим индустријским и рударским постројењима, а и на имањима велепоседника у Немачкој, стално било ангажовано 8—10.000 људи са подручја Београда, који су ту радили од 3—12 месеци.

Поред тога што је ангажован велики број радника за рад у Немачкој, представници немачке окупационе власти на подручју Београда настојали су да добар део радника ангажују и укључе у рад на значајним привредним објектима у земљи, односно у Београду, и то: у индустрији, у саобраћају, у пољопривреди, у занатству и на неким објектима и у установама које су биле од посебног значаја за немачку ратну привреду. За рад у овим привредним гранама у Београду радна снага је довођена са целог окупационог подручја Србије, Црне Горе, Косова па и из Македоније, која је била под бугарском окупацијом. Ради што успешнијег, лакшег и безбеднијег прибављања радне снаге и њеног укључења у рад на поједним привредним објектима, на овим подручјима је донето неколико значајних прописа и уредаба који су углавном служили окупаторским властима да преко квислиншких власти обезбеде потребну радну снагу. То су: уредба о увођењу националне службе од 5. XI 1941. године, уредба о обавезном раду и организовању слободе упослења од 14. XII 1941, уредба о увођењу ратно-привредних мера Рајха за подручје Србије од 26. III 1943. године, и још низ других прописа који су се темељили на поменутих уредбама, а који су омогућавали окупаторским и квислиншким органима власти да спроводе у дело план ангажовања радне снаге. То им је омогућавало да свакодневно врше притисак на људе да се пријављују за рад у појединим производним предузећима на подручју Београда. Свако одбијање позива за било какав посао повлачило је знатне новчане казне, казне затвора, па и слање у концентрациони логор у земљи, у Немачкој или у Норвешкој. Саопштења о прикупљању — мобилизацији радне снаге, оглашавана су преко Радио-Београда, преко штампе („Ново време“ и „Обнова“), путем плаката, а често и преко квислиншких органа власти достављањем позива на кућне

првих дана окупације. Итеизитет прикупљања зависио је од више фактора. Прво, од тога колика је немачка потреба била за том радном снагом и на каквом послу је требало ангажовати, да ли је за неко индустријско истројење постојало довољно сировина, а зависио је и од тога како се развијао НО покрет.

Да би спречиле и предупредиле одлазак Београђана у партизане, немачка окупацијска управа и квислиншке власти врло често су их мобилисале за рад на било каквим пословима. У току првих месеци окупације 1941. године највећи број радника био је принудно мобилисан ради рашчишћавања рушевина на улицама града, а затим и на обнови појединих индустријских постројења и занатских радњи. На овом послу свакодневно је радило више хиљада радника, и то не само из Београда него и из оближњих места. За кратко време на тим пословима били су ангажовани и заробљени војници Југословенске војске. Већ при крају рата 1941, када се стање на рашчишћавању рушевина средило, почела је мобилизација радне снаге за рад у производним објектима. На територији Београда прва мобилизација радне снаге извршена је у августу, а затим и у септембру месецу. Према расположивим изворима, ови радници били су ангажовани на раду у текстилној индустрији, затим у машинској и у индустрији за израду експлозива, мина и ратног материјала. Затим у речном бродарству, на железници, на оправци старих и изградњи нових путева, које је углавном окупатор користио. Пред крај године са подручја Београда ангажована је радна снага и за рад у другим градовима: у Смедереву, Пожаревцу, затим у неким местима у Банату и на сечи дрва на Црном врху. Из сачуваних података види се да је принудно ангажовање радне снаге најинтензивније у 1943. години. Из сачуване квислиншке штампе види се да су током ове године веома често називана разна годишта да се пријаве бироима за ангажовање радне снаге или пак месним властима. Већ првих дана априла 1943. позвани су сви мушкарци који су рођени 1908—1911. а 8. априла лица која су рођена 1912—1913. и 1914. године. Затим 15. априла они који су рођени 1915. и 1916. године. Окупаторске и квислиншке власти су овим хтеле да већи део радника пре пролећа мобилишу и пошаљу на рад у Борски рудник или у нека друга места, да би их држали под контролом и да би их спречили да се прикључе снагама НОП-а. Средином јуна 1943. за рад у Борски рудник са подручја Београда мобилисана су лица која су рођена 1903—1907. а 24. јуна сви остали рођени 1908—1921. године. Овом мобилизацијом нокупљен је већи део радно способних људи са подручја Београда и послат на рад ван Београда, а они који су били запослени у привредним и другим организацијама на територији Београда, уколико су били код својих кућа, били су дужни да се свакодневно јављају на посао, а уколико то нису редовно чинили, хапшени су и одвођени у логоре и затворе формиране за те сврхе.

Радна снага прикупљена на овај начин најчешће је слата на рад у Борски рудник, Трепчу, Костолац, Мачкатицу и у

рудник Зајечар, а и у друге руднике и радне погоне који су били од посебног значаја за ратне потребе окупатора. Најчешће су радници слати у Борски рудник и тамо су остајали по један а некада и два месеца, односно нису се могли вратити све докле док не стигне одгоиарајућа смена. Најревноснији у прикупљању радне снаге са подручја Београда био је квислиншки председник београдске општине, бивши полицајац Драги Јовановић. У циљу што ефикаснијег прикупљања радне снаге и њеног упошљавања у Београду, као и слања на друга подручја, он је веома добро користио Војномобилни одсек града Београда, због чега су га окупатори похваљивали и одликовали. Тако је само у току 1943. године из Београда у Борски рудник, Костолац и Пожаревац отишло 12 група од по 700 лица. Одлазак сваке од ових група представници квислиншке власти у Београду користили су за пропаганду. У тим приликама скоро увек су приређиване свечаности, али је зато повратак био веома тужан, јер су радници после месец дана проведених на принудном раду под врло тешким условима, изгледали веома лоше.

Из расположивих извора може се закључити да је из Београда само у Борски рудник годишње ишло 11—12.000 људи. На разним пословима у привреди, индустрији, занатству, саобраћају (друмском, железничком и речном), затим на пословима водовода, поште и другим који су били под директном контролом окупатора и њему углавном служили током рата, било је ангажовано 30—55.000 Београђана.

И КУЛТУРНЕ УСТАНОВЕ

До априлског рата у Југославији је било 10.000 основних и средњих школа које је похађало 1.800.000 ученика, и 30 факултета, високих и виших школа које је похађало око 18.000 студената. У Београду је од тога било 53 основне школе са 24.000 ученика, и 23 гимназије и средње школе које је похађало око 19.000 ђака, а на 19 београдских факултета и високих и виших школа наставу је похађало 12.000 студената.

Окупационе власти у самом почетку, поучене искуством из Пољске и других окупираних земаља, решиле су да не дозволе рад школа. Током окупације, с обзиром на постојање квислиншке управе, преовладало је мишљење да треба ипак дозволити рад основних школа, а гимназије и остале средње стручне школе требало је преполовити и дозволити рад само неким, и то у изузетним условима. Но, пре него што су дозволили рад школама, извршили су одабир учитељског и наставничког кадра. Дозволили су рад само онима за које су имали поуздане доказе да су „национално“ поуздани и да ће им помоћи у спровођењу њихових планова о преваспитавању младе генерације у антикомунистичком духу.

Чим су школе отпочеле са радом, појавио се проблем смештаја, јер су многе школске зграде биле порушене у априлском бомбардовању, а у другима су биле смештене немачке јединице, па је одржавање наставе било организовано у биоскопским салама, кафанама, у приватним становима, у парковима када је време било лепо. Настава је била нередовна, без учила и састојала се само у вербалним предавањима. Према расположивим подацима, у Београду је у току рата радило укупно 40 основних школа, од чега 5 приватних са 20.000 ученика и 23 средњих школа са знатно смањеним бројем ученика. Поред предмета који су се до тада предавали, уведен је немачки језик као обавезан предмет за све ученике. Поред ових школа, у Београду је радила немачко-српска основна школа са 850 ученика, затим једна немачка грађанска школа са 80 ученика и једна немачка реална гимназија са 120 ученика. Код неких школа биле су организоване ђачке кухиње у којима су се хранили сиромашни ученици, а и неки ученици из околине Београда. У току 1941. у Београду је радила виша музичка и уметничка академија, са укупно 120 слушалаца.

Са почетком рада Универзитета било је пуно тешкоћа. Због слободарских идеја и прогресивних стремљења, као и комунистичке активности на Универзитету, у првом реду међу студентима, представници окупационих власти, а нарочито

Аугуст Мајснер, инсусу били расположени да му се дозволи рад. Почетак рада Универзитета условљаван је реформом, која је значила укидање аутономије Универзитета. Захтевано је да се изврши избор наставника по њиховом критеријуму, а да се дозволи упис само оним студентима који буду задовољили захтеве окупатора. Крајем маја 1941. године, донета је одлука о забрани рада свих студентских удружења, а новембра 1941. у логору на Бањици заточено је 38 професора Београдског универзитета. У оваквим условима, Универзитет није могао да организује редовну наставу током читавог периода окупације. Специјалном уредбом немачких окупационих власти, одобрено је полагање испита у свим роковима, почев од јуна 1941. до фебруара 1944. Сачувани су подаци о броју положених испита у појединим испитним роковима. Тако је 1941. положено 420 испита, у октобру 1942. године 1.071 испит, у фебруару 1943. године положено је 1.344 испита а у октобру 1.340 испита. Од септембра 1943. године на Филозофском, Пољопривредном и Медицинском факултету организована је настава за један број студената (укупно 75) по скраћеном програму. У очекивању да се јави већи број студената, настава је држана до фебруара 1944. године, када је дефинитивно прекинута.

Београдски универзитет је, у односу на остале европске универзитете, релативно млад, али је за кратко време својег постојања успео да се развије у врло цењену педагошко-просветну научну установу. У његовим заводима, институтима, семинарима, клиникама и лабораторијама, које су у оно време спадале у најмодерније опремљене, створени су стручњаци светског гласа. Након ослобођења, од свега тога није остало ништа, јер се окупатор најварварскије односио према свему што је представљало научно и културно достигнуће југословенских народа. Штета коју су окупатори, у првом реду Немци, починили Београдском универзитету и другим високошколским установама, непроцењива је, и не може се изразити у бројкама. Од бомбардовања у априлу, а и касније током рата, оштећене су зграде Медицинског и Техничког факултета, а остали факултети су опљачкани. Приликом повлачења 1944. године Немци су запалили универзитетску зграду и потпуно уништили 60 разних института. Само на Филозофском факултету оштећено је и уништено 13 института са библиотекама и рукописима познатих научних радника. Уништен је Завод за физику који је основан 1885. године и био један од најстаријих завода на Београдском универзитету. До првог светског рата развио се у велику научну установу, богато опремљен свим потребним инвентаром. На жалост, у првом светском рату 1914—1918, овај Завод је био потпуно уништен. После ослобођења је поново подигнут и имао је важну улогу у наставном програму и раду факултета, када су Технички и Медицински факултет добили средства за организацију својих факултета. Он је био богато снабдевен инструментима и прибором. Имао је посебно организовану механичку радионицу и библиотеку са 8.000 свезака, од којих и 15 најпознатијих и најважнијих стручних часописа на свим страним језицима, и разне друге приручнике из области физике.

у ред најактивнијих научних институција у земљи. Пресељењем у Музеј српске земље (1896—1897), у њему се реализује стручно-практична и научна настава, која је до тада била само теоретска. Од тада се нагло развијао у научну установу високог ранга. Овај Завод је био одлично опремљен, и то: микроскопа-бинокулар — 12, микроскопа Цајсових и других модела 75, микробиографских апарата 3, термостата 9, пројекцијских апарата 3, имерзионих сочива 121, електричних апарата за дестилацију 75, цртачких апарата за микроскопију 27, цртачких апарата за бинокулар 4, фотографских апарата 2, микротона 15, лампи за микроскопију 45; оштећена је такође и збирка Завода која се састојала од: збирке лептирова у 14 стаклених кутија, збирке јаја смештених на 2 храстова стола у дуборезу са стакленим поклопцем, збирке хистолошких, цистолошких и анатомских препарата смештених у 3 ормара, збирке анатомских, хистолошких, ембриолошких и цитолошких цртежа за практичне радове, збирке линолошког материјала с балканских језера професора Сенише Станковића, збирке морске фауне и наших језера професора Борбевића и других. Библиотека Завода имала је доста вредних књига и приручника из области којом се Завод бавио.

Географски завод, основан 1893. године, под руководством др Јована Цвијића, достигао је високи научни степен. Био је опремљен пројекцијским и фотографским апаратима, пантографима, флокметрима, бусолама, глобусима, метеоролошким инструментима, збиркама рељефа, фотографија и другог инвентара.

Семинар за математику др Михаила Петровића располагао је богатом библиотеком, у којој је био велики број часописа на више језика, богатом збирком математичких модела и разним другим прибором.

Семинар за филозофију, основан 1894. године, располагао је богатом библиотеком од 6.500 књига.

Етнолошки семинар, основан 1907. године, имао је богату библиотеку са 5.500 дела, велику збирку географских и топографских карата, секција, затим разне друге инструменте који су били потребни за рад семинара.

Физиолошки завод, основан 1910. године, располагао је апаратом за мерење метаболизма крупних животиња, пројекцијским апаратима, апаратима за анализу гасова, електричним моторима, центрифугама, разним термостатима, електричним сушницама, аналитичким и обичним вагама, микроскопима и разним осталим материјалом. Овај Завод је имао и богату библиотеку с више хиљада књига.

Семинар за историју уметности, основан 1919. године, располагао је инструментима: 1 епидоскоп, фотографски апарат, разни апарати за снимање у боји, библиотека с око 1.000 дела и други инвентар.

Климатолошки семинар, основан 1922. године, имао је богату библиотеку, већи број зидних карата, разне апарате и потребан инвентар.

Словенски семинар, основан 1925. године, имао је богату библиотеку с око 9.000 свезака, међу којима дела свих истак-

нутих словенских писаца, нарочито руских: Пушкина, Лермонтова, Достојевског, Толстоја и других.

Институт Јована Цвијића за испитивање крша и пећина, основан 1939. године, издавањем из Географског завода, имао је своју библиотеку и потребну опрему и инвентар.

Палеонтолошки завод је имао своју библиотеку и целокупну потребну опрему.

Музички научни семинар имао је богату библиотеку с разним часописима из те области, сва камерна и оркестарска дела класичара, нарочито из 17. и 18. века.

Ботаничка башта и Завод такође су претрпели огромну штету. Уништена је лабораторија Завода која је имала 85 микроскопа, 7 прибора за микроскопитање, 6 пројекцијских апарата и друге инструменте и алат. Уништена је збирка дијапозитива, збирка лишћајева, разни хербаријуми, збирка културних биљака, разних ботаничких слика и цео инвентар.

Метеоролошка опсерваторија, основана 1900. године, порушена је за време бомбардовања Београда 6. априла 1941. Гом приликом уништена је пријемна радио станица, 42 барометра, а у току рата 720 кишомера, 9 теодолита и 117 термометара и разног другог алата, као и библиотека с око 400 књига из ове области.

Астрономска опсерваторија током рата је такође доста оштећена. Средином 1944. године однесен је тражилац комета, велики рефлектор, разна инструмента и скоро сви електрични уређаји.

Археолошки семинар, са музејом, основан 1870. године, имао је богату библиотеку и археолошку збирку која је делимично оштећена.

Семинари: Српски семинар за лингвистику, Семинар за експерименталну психологију, Општи педагошки семинар, Семинар за педагогију. Књиге ових семинара делом су растурене, а делом однесене и уништене.

На Пољопривредно-шумарском факултету током рата, што од бомбардовања, што од пљачке и немарног руковања, уништен је и опљачкан инвентар и опрема 30 разних института и семинара, посебно библиотека и пет огледних добара. Овај факултет је основан 1920. године и био је смештен у Земуну. Октобра 1941. године бежећи испред усташа, управа факултета пренела је цео инвентар института, завода и библиотеке у зграду Универзитета где је то стајало све до октобра 1944. године, кад су немачки војници запалили зграду Универзитета, тако да од свог тог инвентара и опреме није остало ништа.

Уништено је или опљачкано 13 института, завода и семинара на Техничком факултету, и то: Хемијско-технички завод, основан 1910. године, Завод за физичку хемију и електрохемију, основан 1925, Завод за испитивање материјала, основан 1905, Завод за ваздухопловство, основан 1935, Завод за електротехнику, основан 1894, Завод за хидротехнику, основан 1863, Завод за гвоздене конструкције, основан 1905, Геолошки институт, основан 1886, Завод за физику, основан 1932. Предзбијање другог светског рата, сви ови заводи били су за оно

време модерно опремљени, с лабораторијама и свим потребним инструментима. Велике штете претрпели су и остали институти и заводи који овде нису наведени.

Уништено је или опљачкано 5 института на Медицинском факултету. Овај факултет претрпео је знатну материјалну штету од директних погодака авионских бомби као и од топовских граната. Директним погоцима бомби уништени су заводи за физиологију, хемију, физику, ботанику и биологију, Зграда Патолошког завода у којој су били смештени заводи за нормалну патологију, бактериологију и фармакологију, као и зграда Друге интерне клинике. У мањој мери биле су оштећене остале факултетске зграде, нарочито Дечја клиника и зграда Треће интерне клинике. Потпуно су уништени: Институт за физику и радиологију, основан 1927. године, Хемијски институт, основан 1923, Физиолошки институт, основан 1921, Ботанички институт, основан 1939. године. Уништен је и опљачкан сав драгоцен инвентар и опрема ових завода и института. Оштећена су два института Ветеринарског факултета. Овај факултет основан је 1936. године, а у току рата уништени су му: Институт за нормалну и патолошку физиологију и медицинска клиника, а тешко су оштећени: Хистолошки, Анатомски, Патолошки и Микробиолошки институт, затим Институт за паразитологију, Институт за хигијену, Зоотехнички институт, као и две клинике. У овим институтима потпуно су уништени инвентар и инструменти.

Знатне штете претрпео је и Богословски факултет који је основан 1920. године, али је имао богату библиотеку и семинаре који су потпуно опљачкани.

Велику штету претрпели су и остали факултети Београдског универзитета. На Грађевинском факултету је уништено 15 института и 13 кабинета, а на Техничком факултету — музеј и библиотека. Потпуно је уништен Хемијско-технолошки завод, основан 1910. године, Завод за физичку хемију и електрохемију, основан 1925. године, Завод за испитивање материјала, основан 1905, Завод за ваздухопловство, основан 1935, Завод за електротехнику, основан 1894, Завод за хидротехнику, основан 1863, Завод за гвоздене конструкције, основан 1905, Геодетски институт, основан 1886, Завод за физику, основан 1932, а делимично је оштећено још 32 завода, институти и лабораторије, који овде нису наведени.

На Правном факултету уништено је 4 института са целокупном документацијом и библиотеком, и то: Институт за социологију, Институт за међународне студије, Институт за економију и статистику и Криминолошки институт.

Знатну штету претрпеле су и остале научне и културне установе. У Српској академији наука и уметности уништено је или однето 228 ћириличких повеља и 227 латинских, 1.400 турских докумената и разна друга значајна докумената — уникати као и врло вредне ретке књиге. Из Војно-географског института однесени су, или пак уништени, сви научно стручни радови који су створени 40-годишњим радом ове установе.

Окупатор и његови сарадници, имајући у виду значај Географског института, zaloжили су се да га затворе, одно-

сећи сав његов материјал који је стваран дугогодишњим радом. Целокупан материјал однет из овог Института могао би се груписати у три дела: геодетски материјал, који садржи све записнике с мерења хоризонталних и вертикалних углова потребних за развитак триангулације земље. Затим записник с прецизног нивелмана земље, као и разни радови који су рађени за потребе организације одбране земље. Геолошки институт и Централни хемијски завод у Београду такође су претрпели велике штете. Сав њихов инструментариј, затим научне збирке библиотеке, архиве као и научни радови које су створили њихови сарадници, уништени су или однети у Немачку.

Одмах по доласку у Београд, представници окупационе власти распустили су Удружење југословенских новинара. Њиховој агенцији „Авала“ забранили су рад, а у њене просторије уселили своју агенцију ДНБ (Немачки информациони биро). После реорганизације и избацивања неких чланова из удружења, формирано је ново удружење са именом Савез српских новинара, а нова агенција је носила назив „Рудник“.

Дотадашњи режимски лист „Време“ преиначен је у „Ново време“, и излазио је у 80.000 примерака. Средином јуна 1941. године забрањено је излажење Општинских новина, али је покренут лист „Дан и свет“, а у јулу месецу почео је да излази лист „Обнова“ као вечерњи, односно поподневни лист. Током рата у граду је покренуто неколико листова. Поменућемо само неке: „Збор“, орган Љотићеве организације, „Наша борба“ која је излазила све до ослобођења, „Српски народ“ излазио у периоду од 1942. до 1944, илустровани лист „Коло“ у времену од 1942. до 1944, „Српско село“ од 1941. до 1944. Затим су повремено излазили листови: „Српски радник“, који је излазио два пута месечно и то само у 1943. години, „Српска сцена“, „Филмске новост“, „Земља и рад“ и други мањи листови.

Поред листова на српскохрватском, у Београду је излазило и неколико листова на немачком језику, које су углавном издавале немачке установе. Кратко време немачка друга армја издавала је лист „Дер Зиг“ (Победа). Од 21. јуна до 13. јула 1941. године излазио је пропагандни лист „Србија“ а неко време је излазио и лист „Белградер Нахрихтен“ (Београдске вести), а од 15. јула 1941. до ослобођења Београда излазио је као главни немачки лист на овом подручју „До-нау-цајтунг“ (Дунавске новине).

Поред ових, излазили су у Београду током рата повремено и неки листови на руском, бугарском и другим језицима. У време окупације, повремено и редовно излазило је укупно 55 листова.

У току рата на београдском подручју радиле су и две радио-станице, средњоталасна у Београду и краткоталасна у Земуну. Од окупације до јуна 1941. оне су углавном емитовале емисије на немачком језику, а онда су почеле и на српскохрватском. Приликом повлачења немачких трупа 1944. са собом су однели и главне делове ових станица, тако да је било доста мука после рата да се ПНР ГТОПР ППГПР

Ратна ситуација омела је и редован рад позоришта. Тек иред крај лета 1941. почела су рад само нека позоришта. Народна позоришта је поново почело да ради у септембру 1941. Пред крај године обновила су рад и друга позоришта, а формирана су нова, као што је Разбирбрига, Централа за хумор, Хумористи итд. Циркус није радио а радила су два кабареа „Руски цар“ и „Палас“.

Већина биоскопских сала била је оштећена у априлском рату. Један део је био заузет за потребе немачке војске, а само мањи број сала је приказивао филмове за грађанство, али и ту су се приказивали само немачки, италијански и мађарски филмови.

Дистрибутерско предузеће „Авала-филм“ било је укинута под изговором да је у њему био ангажован капитал Јевреја. „Тесла-филм“ је био слаб, па је пред крај године формирана филијала „Уфа-филм“, која је у Београду закупила две биоскопске сале — „Београд“ и „Уранија“ у којима је приказивала своје филмове.

У иочетку, представници окупационих власти нису се интересовали за културни и забавни живот у граду. Тој врсти активности обратили су већу пажњу тек онда кад је почео устанак народа Југославије и кад је требало разним пропагандним програмом приказати комунизам као онасан друштвени систем, а њихов нови поредак као једини у коме би се могло остварити благостање народа.

Поред разних написа у дневној и периодичној штампи, окупаторски и квислиншки функционери веома су често сазивали конференције за штампу и на њима говорили о успесима својих јединица против снага НО покрета. Такву једну конференцију држао је Драги Јовановић 10. децембра 1941, после повлачења снага НОП са слободне територије у западној Србији и у другим сличним ситуацијама.

Радио Београд је такође коришћен као антикомунистичка трибина, преко које су сарадници окупатора, нарочито функционери, говорили о борби против НОП-а и о томе да комунистички покрет и његов програм не одговарају менталитету и патријархалном васпитању српског народа. Поред тога, одржаване су и антикомунистичка предавања на јавним скуповима, по школама, нарочито после II заседања АВНОЈ-а, а у Смедеревској Паланци отворен је посебан завод за преваспитавање омладине са специјалним програмом.

Читаву ову активност обједињавало је Одељење за државну пропаганду при председништву Недићеве владе, којим је руководио Борђе Перић. Ово одељење је потпомогло формирање антикомунистичке лиге. Оно је организовало три антикомунистичке изложбе. Прва изложба од 22. октобра 1941. до 19. јануара 1942. којој је дат карактер антисемитизма и антикомунизма, имала је за циљ да изврши психолошки притисак на београдско становништво, посебно на интелигенцију и прикаже му страхоте које својим програмом може да изазове комунизам.

Друга изложба, од 1. септембра 1942. до 29. новембра 1942, имала је за циљ да разобличи организације КПЈ и НО покрета уопште.

Трећа изложба одржана је 19. јуна, 1944. са називом „Црна Гора под петокраком звездом“; ова изложба, на основу оскудне грађе, требало је да прикаже наводна злодела комуниста у Црној Гори и Санџаку. На самој изложби Недић је веома оштро говорио против комуниста и НО покрета, иако је тада већ био ослобођен већи део наше земље.

Целокупан образовни и културни живот у граду највише је погодила пљачка школа, факултета, архива, библиотека, музеја и других образовних и културних установа.

Посебно интересовање Немци су показивали за југословенске архиве војне и војно-политичке природе. Одмах по запоседању Југославије, априла 1941. године, Розенбергов штаб проширио је своју акцију и на југословенско подручје. Разуме се да ова војно-политичка организација није могла претендовати искључиво на право пљачке на тој територији, пошто је сличан задатак био постављен и другим немачким ратним организацијама војног, политичког и партијског карактера.

Руководилац Београдске групе Розенберговог штаба био је Вуц. У изналагању архива и њихових фондова Вуц се показао као врло енергичан и спретан. У сарадњи с Гестапоом и представницима Службе безбедности, он је запленено заосталу текућу преписку војних и политичких власти и покупио све хартије из приватних станова избеглих југословенских министара и других политичких личности у Београду. Истовремено, почео је потрагу за архивом југословенског Министарства иностраних послова, коју је препустио радним групама других немачких организација.

Заједно с представницима разних нацистичких организација, нашли су се на окупираној југословенској територији изасланици шефова војних архива у Бечу и Берлину. Њихова дужност била је да изналазе и достављају у Немачку југословенске архиве војног и војно-политичког карактера. Они су своју дужност схватили веома широко, и моћна средства немачке оружане силе, која су им стајала на располагању, употребили су не само за пљачку југословенских војних архива, већ и за пљачку југословенских архива других категорија.

Готово истовремено кад и представници Берлинског и Бечког војног архива, у другој половини априла 1941. у Београду су се појавили чланови анкетне архивске комисије берлинског Министарства спољних послова, такозвана „Комисија Јагов“, на чијем се челу налазио др Курт Јагов, познати стручњак за ратно право. Њихов задатак је био да пронађу архиву југословенског Министарства иностраних послова. Они нису имали среће да дођу до те архиве, али је зато касније до ње дошао др Роберт Шванке, службеник бечког Државног архива.

Он је, користећи свој положај, као и положај југословенских архивских установа у окупираној земљи, успео да сва доступна документа, па и читаве фондове, корисне за Немачку, извуче из архива и пошаље у Беч.

вентар, као и књиге, нису били однесени или уништени. Међутим, овде ће бити речи само о већим библиотекама које су имале богатије фондове књига, затим о онима које су чувале уникате, као и писма и књиге штампане на разним језицима. По обиму уништења и оштећења књижног фонда, на прво место долази Народна библиотека у Београду. Она је била једна од најстаријих културних установа коју су Немци уништили приликом првог бомбардовања Београда 6. априла 1941. Спала је међу најбогатије библиотеке у југоисточној Европи. Имала је, поред униката писаних руком и првих штампаних књига, огроман број дела научне литературе и белетристике, часописе, новине, велики број писама познатих људи. Била је то неисцрпна ризница за рад на нашој националној и културној историји. Поред великог броја домаћих књига, имала је и доста веома ретких руских, немачких, италијанских и енглеских колекција за изучавање не само културне историје наших народа, него и читавог Балкана. Поред осталог, уништено је 1.390 оригиналних рукописа, 210 српских, 220 турских докумената, 60 латинских и италијанских рукописа, 2.000 писама истакнутих људи наше културне и политичке прошлости, 200 старих штампаних књига, међу којима и Хрватски мисал из 1483. године, Октоих Ободске штампарије и један примерак Српског буквара из 1597. године, 1.500 карата и слика, 500.000 свезака књига, комплети 940 часописа и 600 комплета новина и многе друге драгоцене књиге, часописи и документа.

Друга по величини и богатству књижног фонда била је универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, из које је, између осталог, однесено око 423 књиге — радова страних научника од велике вредности, затим су однесени читави комплети разних часописа, штампа, белетристика, у ствари, књижни фонд је смањен за половину. У Београду је потпуно уништена библиотека Министарства војске и морнарице, која је основана 1862. године, а библиотека Учитељског удружења у Београду уништена је заједно са зградом Учитељског дома још при првом бомбардовању. Уништена је и библиотека Народне скупштине у Београду и библиотека Министарства иностраних послова. Велики број књига и других писаних докумената уништен је и по књижарским продавницама. Посебно је велику штету претрпела Књижевна задруга. Један број књига уништен је и у државним штампаријама у Београду. Тешко је једним оваквим освртом приказати сву штету причињену књижном фонду. Треба имати у виду и то да су у току рата књиге уништене, нове се готово нису писале, нити штампале већ написане. Још теже је дати процену штете причињене на овај начин, али је сигурно да књиге нису читане, да библиотеке нису радиле, да је становништво било спречено, односно заустављено у културном уздизању, а то је био један од главних циљева окупатора.

Ни музеје, у којима су чуване културне тековине југословенских народа из најстаријих времена, окупатор није поштедео. Из Уметничког музеја у Београду потпуно су оп-

љачкане праисторијска, античка, средњовековна, нумизматичка и уметничка галерија. Дobar део предмета из ових галерија однели су немачки војници, а један део су опљачкале немачке окупацијске власти. По уметничкој и историјској вредности експоната, ово је био најбогатији музеј ове врсте у земљи, а ни до данас није ни приближно комплетиран. На сличан начин је опљачкана и збирка накита и кујунцијских радова и других драгоцености из Етнографског музеја у Београду.

Опљачкани су и Градски музеј у Београду и Војни музеј на Калемегдану. Из Војног музеја однет је велики број предмета, ретки примерци старог оружја, ордење, одећа, а већи број предмета је уништен, тако да је на крају Музеј био готово опустошен, а зна се да је био најбогатији музеј ове врсте на Балкану. На сличан начин су страдале и драгоцене збирке осталих београдских музеја, као што су: Железнички, Музички, Технички, Црквени, Природњачки, Музеј српске земље, Шумско-ловачки музеј, који су Немци претворили у коњушницу и други мањи музеји за које немачке власти нису показивале нарочито интересовање.

Калемегданска тврђава је такође претрпела велика оштећења. Њени бедеми и куле из 15. и 16. века скоро су потпуно уништени. Старе зграде у Београду, као посебно ретки споменици старе архитектуре, турско тулбе из 18. века, Конак књегиње Љубице, Доситејева школа и др. делом су порушени, а делом опљачкани.

Од свих градова на територији Србије у другом светском рату Београд је био најпосећенији по броју избеглица и пресељеника. Још у априлу 1941. почеле су да долазе српске избеглице са територија појединих окупационих зона: немачке, италијанске, мађарске и бугарске. Било је то присилно, неорганизовано напуштање домаћих огњишта које је трајало све време рата.

Почетком маја 1941, немачке окупационе власти проносе вести о насељавању Словенаца на територији Србије. За њихово прихватање, по налогу шефа немачког Управног штаба Војног заповедника у Србији, Министарство унутрашњих послова Савета комесара Милана Аћимовића 24. маја издаје наредбу да се оснује Генерални комитет за насељавање Словенаца.

Од јуна 1941. почиње организовано, путем транспорта, исељавање Словенаца из немачког дела окупиране Словеније и Срба из НДХ. Тада настаје нови моменат у структури установа за избеглице у Србији. Оформљен је Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева у оквиру кога је радио Месни одбор за Београд.

Ово су били покушаји да се разгранатом мрежом установа реши избегличко питање. На другој страни, уочљиво је да се на челу тих установа налазе изразити сарадници окупатора. Полицијским методама примењиваним у пракси они су настојали да међу избеглим становништвом открију чланове КПЈ и СКОЈ-а и њихове симпатизере. И на тај начин они су гушили патриотска осећања и жељу код избеглица за пружањем отпора окупатору.

Како је временом број избеглица превазишао организационе форме њиховог збрињавања, ствара се Комесаријат за избеглице и пресељенике на челу са пук. у пензији Андром Поповићем, а од 20. октобра Томом Максимовићем.

Различити су подаци о броју избеглица у Београду. Они који су добијени путем евиденције не одговарају ни приближно стварном стању, јер је начин пријављивања и полицијске провере створио неповерење код избеглица. Због тога су се они настањени код рођака и познаника ређе пријављивали, упркос упозорењу да то чини. Зато квислиншка власт крајем августа 1941. издаје строже наређење, да се избеглице пријављују Комесаријату за избеглице, Улица Милоша Великог бр. 14, а поред тога и полицији у рејону где се буду настанили. Ово задње је нешто ново у пријављивању, јер је пракса била да Комесаријат шаље полицији списак избеглица.

Према првом попису од 18. маја 1941, у Београду је било 243.729 становника. Број се односи само на оне особе које су се тога дана нашле у граду, не рачунајући територију Земуна и околине и болеснике у болницама. Иако се посебно не говори о избеглицама, свакако да су и они обухваћени поменутом бројком.

Други попис извршен је 24. јуна 1941. Регистровано је 103.551 домаћинство са укупно 295.718 особа. Што се тиче избеглица, чини се да су они обухваћени пописом. То се види из резултата пописа за сваки квартал, где се каже да се подаци односе на трајно и иовремено присутне особе.

У размаку од тридесет и седам дана између два пописа становништва добијамо бројну разлику од 41.989 особа у корист пописа од 24. јуна. Може се констатовати да се за то протекло време изван број избеглица и доселио у град. Већ половином новембра, према слободној процени, у граду је било око 100.000 избеглица. Овај податак почетком 1942. категорички одбацује комесар за избеглице и пресељенике Тома Максимовић. Он се ослањао на податке Комесаријата, тј. на картотеку о избеглицама где стоји да је у јануару у Београду било 38.512 избеглица.

После капитулације фашистичке Италије 8. септембра 1943, долази до осетног прилива избеглица у Србију, па и у Београд. Њих је у граду евидентирао Пријавни одсек административног одељења Комесаријата за избеглице и пресељенике. Из те евиденције види се да је у новембру 1943. у Београд дошло 139 избеглица из разних места: Сарајева, Босаиске Градишке, Босанске Дубице, Пакраца, Бањалуке, Бихаћа, Книна, Новтог Сада, Скопља, Пећи, Велеса и Баковице.

У то време начин проверавања избеглица био је много строжи него раније. Њихове спискове Комесаријат је достављао на проверу полицији града Београда. Поред тога, тражени су подаци у картотекама Спецпјалне и техничке полиције за сваког избеглицу. Дешавало се да су пронађени подаци о кажњавању појединаца углавном због рушења јавног реда, али не и политичке природе.

Према упозорењу Округног начелства Округа београдског свим среским начелницима у новембру 1943. долази већи број избеглица из Црне Горе у Србију и Београд. Они су имали објаве немачких окупационих власти које су им дате под условом да иду у Србију. Подвргнути су строгој контроли, пошто је већина њих била из логора у Бару где су затварани комунисти и припадници НОП-а.

Почетком 1944. у Београд долазе избеглице из НДХ и са Косова. За разлику од оних ранијих, они су донели веће суме новца. Рачунало се да су избеглице из НДХ донеле око 144 милиона куна. Замени ових куна у динаре супротстављале су се немачке окупационе власти у Београду.

Половином августа 1944, према евиденцији Комесаријата за избеглице и пресељенике, у Београду се налазило 54.326 избеглица, док се на територији Округа београдског, без Београда, налазило 17.293 избеглице, што укупно са овима из Београда износи 70.619 особа.

Ваља истаћи да су у Београду биле углавном оне избе-глице које су се досел-љавањем, а мање је било оних који су пресељавани органи-зовано, тј. транспортом. С друге стране, скоро је немогуће дати један сталан и реалан број избеглица у Београду, јер је и силом прилика њихова флукуација била велика. Међутим, и према поменутиим подацима може се закључити да је у про-секу у Београду било између 60.000 и 100.000 избеглица за све време другог светског рата. У тај број су свакако урачуната и избегличка деца која су у већем броју била у Београду.

И због мера предострожности и контроле, смештај из-беглица у Београду вршен је преко санитета при Комесари-јату унутрашњих послова Савета комесара М. Аћимовића. Генерални план за њихово збрињавање садржавао је три етапе које се међусобно допуњавају:

1. Да се прихвате и збрину деца и изнемогле старије особе.

2. Да се људима способним за рад омогући било какав посао без обзира на њихову професију.

3. За преостале избеглице да се потражи стан, посао и смештај.

Избегличке породице са децом делиле су се у више група, у зависности од узраста деце, и то:

а) Деца до 14 година смештена су у опоравилишта и де-чије колоније. Ово је учињено да би њихови родитељи били што слободнији за привређивање.

б) Деца преко 14 година у већини случајева распоређена су на изучавање заната. Посебно за школску-омладину било је одлучено да настави школовање. Од деце овог узраста ства-ране су и радне чете, у које је било укључено 250 омладинаца.

ц) За децу преко 20 година било је решено да се при-хвате одређеног посла.

Избегличке породице могле су се лако препознати на же-лезничкој станици и улицама Београда. Скоро сваки од возова из разних крајева Југославије доиремао је одређен број из-беглица. Деца у наручју мајке, са пртљагом посебно спако-ваним на раменима. Већ према томе могло се видети на какав су начин остављали своја огњишта. Према завежљајима до 30 кг. тежине види се примена усташке политике о условима исељавања Срба из НДХ.

У већини случајева избеглице у Београду биле су сме-штене по кућама својих рођака и пријатеља. Они који нису имали ни рођаке ни пријатеље налазили су кров над главом у кућама које су их драге воље прихватале. Људи су се обра-ћали Комесаријату за избеглице и старшинама квартава да им доделе избеглице на становање. Један од таквих јавио се са Карабурме са изјавом: „Имам за издавање собу и кујну. Нисам богат и мислио сам да их издам. Али сам размислио. Пошаљите ми, молим вас, један брачни пар који може да станује код мене годину дана бесплатно.“ Тако је један избе-глички брачни пар добио бесплатан смештај за годину дана.

Незбринуте избеглице задржавале су се по парковима где су у току летњих дана и ноћ проводили. Други су стано-

вали по разным шупама и малим инехигијским собама. Нанори квислиншких власти да се такве породице одстране из Београда нису дали задовољавајуће резултате. Због тога је почетком јуна 1941. у Београду основан логор за привремени смештај избеглица у Улици војводе Глигора 6 (сада Устаничка) у Топовским шупама, некадашњим касарнама. Огромне собе могле су да приме по стотинак особа. Мушкарци су били одвојени од жена са којима су се налазила деца.

Према извештају једне комисије, у поменутом логору бедно се живело. У једној соби са преко сто особа дочекала су их бледа и уплашена лица. Ретко је ко од њих имао ципеле или половно одело. Хигијена је била на врло ниском ступњу. Појединци су се жалили на вести из штампе о њиховом „добром“ животу у логору. Кажу: „Сваки дан се пише у новинама како су многа београдска господа и многе београдске госпође приложили новац, рубље и намирнице, а ми од тога нисмо ништа никад видели.“ И исхрана им је била иста као и остали животни услови. „Меса нисмо видели откд смо овде“ — говорио је један од избеглица који ради у магацину. „Кувамо стално пасуљ и купус. А порција се рачуна а литар, па можете мислити какво је то јело што га ми кувамо.“

Већ половином јуна у поменутом Дому избеглица налазило се 1.200 особа. Поменути услови живота нису били гаранција за живот у зимским условима. Због тога је почетком новембра 1941. постојала идеја да се логор расформира, а избеглице разместе у једну од београдских школа са бољим условима за живот.

На територији Србије, па и у Београду, упоредо са збрињавањем одраслог становништва, вршено је и збрињавање избегличке деце давањем посебне иовчане помоћи родитељима за њихову негу. Овај начин није дао задовољавајуће резултате, јер родитељи нису били у могућности да у општој беди посвете пажњу само деци, већ су добијени новац трошили за издржавање целе породице.

У јесен и зиму 1941/42. посебно је постало актуелно питање збрињавања избегличке деце. Њихов смештај у поменутом логору није пружао ни минималне услове за живот. Због тога је Одељење Црвеног крста за заштиту породице, деце и младежи преко штампе обавестило Београђане и понудило им следећа решења:

1. Из иселеничког логора дете се може узети под своје, тј. усвојити.

2. Дете се може узети у своју породицу на издржавање за све време трајања рата.

3. Заинтересовани грађани који немају довољно смештајних просторија за прихватање избегличке деце могу да плаћају њихово издржавање у некој од дечијих установа.

4. И најзад грађани су могли да дају новчану помоћ за издржавање детета код својих родитеља.

Ваља истаћи да су београђани узимали избегличку децу на издржавање и узимања деце или давања помоћи за њихово издржавање. Они су долазили у Комесаријат и тражили децу.

По обављеним формалностима у Комесаријату за избеглице, грађани су одлазили у избеглички логор по децу где је слика била следећа: „Старији малишани и девојчице ко да су знали унапред да они (грађани — С. М.) долазе да им помогну. Отвореног погледа, ведрога лица али бледог и изнуреног, малим рукама, испуцалим од зиме у некој малој халици и танком оделу дочекивали су своје добротворе.”

А када су одвођена у нови дом, деца нису илакала. Гледала су само у своје родитеље. Родитељи стежу срца и кажу тихо — „иди сине, иди”.

Позиву за збрињавање избегличке деце у већини случајева одазивале су се породице средњег и сиромашног имовног стања. Тако је њих 38 са периферије града узело по једно избеглично дете на издржавање до свршетка рата. За разлику од ових, девет породица је усвојило по једно дете. Најзад, 69 породица узело је на себе обавезу да плаћају издржавање деце у домовима. Ово задње се односи на ону децу чији се родитељи нису могли одвојити од њих. О гоме у документима налазимо следеће: „Материнска љубав је неизмерно велика. Многе мајке нису хтеле да се раздвајају од своје деце иако су им животни услови испод сваког минимума. Оне су задовољне са малом новчаном потпором које износе по неколико стотина динара.”

Према подацима од краја фебруара 1942. по приватним кућама у Београду било је смештено 230 избегличке деце. Међутим, почетком марта само је у Београду било потребно помоћи и заштитити 6.000 избегличке и сиромашне деце.

И поред добре воље Београђана да приме на издржавање ову децу, квислиншка власт Савета комесара М. Аћимовића то није одобравала. У првом реду она је хтела да од те деце створи истомишљенике, па се приступило новом начину њиховог смештања на принципу домова. Овим послом се бавило посебно одељење за збрињавање деце при социјалном одсеку Комесаријата. Размештај деце по домовима обављен је у споразуму са комесаром за просвету због школске деце. Конкретно, том послу пришло се половином августа 1942. Тако је у ранијем логору за избеглице у Топовским шупама, Ул. војводе Глигора 6, по њиховом исељењу, оформљен Дом за избегличку децу под називом „Краљевић Андреја”. Ту је било смештено 400 деце-шегрта одређених за изучавање заната. Од поменутог броја, њих 200 било је предвиђено за похаћање гимназије „Видовић”.

У дому Министарства социјалне политике и народног здравља у Улици Гарашанина 34 (Цветни трг) (Светозара Марковића) била су смештена искључиво градска деца за основну школу. На другој страни, градска деца до школског узраста била су смештена у дому „Српске мајке”. У Дому женских шегрта у Улици краљице Марије 64 (27. марта) налазило се 50 избегличке деце-шегрта за изучавање фризерског, кројач-

ког, везиљског и других заната. До иочетка 1942. у овом дому били су мушкарци-шегрти. У Дому задужбине Николе Спа-сића Ул. далматинска, такође су била смештена женска деца: женске занатске школе, стручне занатске школе и стручне учитељске школе. Почетком 1943. било их је 50. Крајем 1943. у манастиру Св. Ваведеније налазило се 60 избегличке деце од 3 до 6 година старости. Избегличка деца су се налазила и у манастиру у Раковици.

Крајем 1942. отворен је Централни лазарет за избегличку децу (раније ДОМ II) за негу и лечење деце од микозе, који се налазио у згради Богословског факултета у Улици косовски божури 5 (Мије Ковачевића). Овде су допремана деца из свих избегличких домова на лечење. Овде се могло сместити око 600 деце и 100 чланова особља.

По начину постанка, посебно је значајан Дом ратне сирочице на Дедињу, Ул. дедињска 5 и Ул. браће Радојловића 15. Основан је у децембру 1942. иницијативом 170 младих трговаца. Улагањем договорене суме новца у заједнички фонд омогућено је да се прво прихвате 25, а касније 52 избегличка детета. Управник дома од оснивања био је тада приватни чиновник Никола Јекић, чијим залагањем је у Дому однеговано 132 избегличка детета.

Значајну активност за збрињавање избегличке деце показало је и друштво „Мајка Јевросима“. У обданишту овог друштва, Ул. Поп-Стојанова бр. 7, било је смештено 34 детета. Ово друштво је имало и четвороразредну школу у Крунској улици 21 (Пролетерских бригада).

BEKANNTMACHUNG САОПШТЕЊЕ

Am 6. März 1942 wurden auf offener Strasse in Belgrad die serbischen Polizeibeamten

**Djordje Kosmajac und
Obrad Zalad**

von kommunistischen Terroristen erschossen. Desgleichen am Vortage, in Pantschowa, der volksdeutsche Polizeibeamte

Alois Kral.

Auf Befehl des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien wurden als Vergeltung für die drei getöteten Polizeibeamten 150 Belgrader und Pantschowaer Kommunisten erschossen.

У петак 6 марта 1942. убијени су на сред улице у Београду од стране комунистичких терориста српски полицијски чиновници

**Ђорђе Космајац и
Обрад Залад.**

Исто тако, дан раније, убијен је у Панчеву полицијски чиновник, члан Немачке народносне групе

Алоис Крал.

По налогу Командујућег генерала и заповедника у Србији, за одмазду због убиства три полицијска чиновника, стрељано је 150 комуниста из Панчева и Београда.

Београд, 7 марта 1942

Der Höhere SS- und Polizeiführer
gez. MEYSZNER
SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei

Саопштење о одмазди за убиство Космајца, Заладе и Крала,
7. марта 1942.

У просторијама Градске болнице у Београду било је смештено 34 избегличка детета. Била су то деца из избегличких логора, болесна, недовољно ухрањена и слабо одевена.

Према расположивим подацима, у Београду је 1941. радила једна кухиња „Топлица“ у Ул. цара Николе бр. 78 (Маршала Толбухина) за избеглице. Тај ресторан је био недовољан, па је у јануару 1942. секција за исхрану избеглица при Комесаријату за избегилице отворила нову кухињу „Код стрица“ у Чика-Љубиној 8. Она је могла да прими 250 абонената.

До краја априла 1943. отворена је још једна кухиња за избеглице „Срђа Злопоглеђа“ у Улици краља Александра бр. 119 (Булевар револуције). Краткотрајно је радила и кухиња „Српско братство“, али је из техничких разлога обуставила рад, па су многе избеглице остале без хране. Због тога је октобра 1943. у гостионици „Војвода Вук“, раније „Имperiјал“, отворена кухиња за исхрану избеглица, у којој је оброк коштао 20 динара.

Исхрана избеглица у поменутиим кухињама током 1941. била је бесплатна. Међутим, то су користили многобројни беспосличари који нису били из редова избеглица. Излаз из такве ситуације нађен је у наплаћивању obroка по 10 динара.

Према сачуваним подацима за 1942, у Београду је за избегилице издато 1.585.185 obroка хране.

Железничка станица у Београду била је место где су се у највећем броју сакупљале избеглице. Београђани су им ту доносили храну. Тако је Илија Марковић, власник кафане „Ловачки рог“ из Балканске улице у августу 1941. три пута делио obroке избеглицама; два пута на железничкој станици, а једном у својој кафани.

Акцији за исхрану избегличке деце први су се придружили њихови вршњаци, чланови дечјег позоришта „Србија“ који су спремали ручак за 140 својих другова, избеглица. Поред тога, занимљиви су и за похвалу подухвати појединаца или група људи да обезбеде ручак одређеном броју деце. Захтеви су упућивани Комесаријату за избеглице, и то углавном у зимским месецима. Тако се неколико власника кафана из Палилуле у рејону IV Пододбора зимске помоћи договорило да дају ручак за децу. Већ 28. јануара власник кафане В. Белић у ресторану „Занатски дом“ приредио је ручак за 150 деце. Поред ручка, деца су добила по 20 динара. Следећи власник кафане Момчило Минић, и сам избеглица из Скопља, У фебруару 1942. у кафани „Велика жупа“ на Славији приредио је ручак за тридесеторо деце.

Пример власника кафана следили су и београдски водосталтери. Они су у јулу 1942. приредили ручак за 25 деце у кафани „Мали Балкан“.

Акција за прикупљање добровољног прилога за избеглице отпочела је 25. јуна 1941. Један индустријалац је приложио 100.000 динара, власник трговачке радње на Славији 50.000 дин., власник кафане 20.000, грађевинар 25.000 динара и др.

Министарство ПТТ пустило је у продају специјалну врсту марака у корист избеглица у серијама и блоковима. Оне су

пуштене у продају 20. септембра 1941. на шалтерима поште бр. 1 у Београду.

Међу избеглицама у Београду налазило се много позоришних глумаца. Они су се самостално удруживали и отпочињали са радом. У почетку су носили назив „Избегличко позориште“, које је почетком августа 1941. приређивало представе у корист избеглица. Своју прву представу „Подвала“ извели су на плацу Удружења глумаца Београда, у Александровој улици (Булевар револуције), преко пута Студентског дома.

Путем избеглица-глумаца пошли су и београдски средњошколци. По разним крајевима Београда оснивали су аматерска позоришта, под паролном коју су сложено прихватили: Све за Србе избеглице и обнову Смедерева. Тако је омладина у Улици војводе Бране бр. 12 (Звездара) у пространом дворишту дала приредбу у корист избеглица.

Акцији за прикупљање новчане помоћи за избеглице активно су се придружиле и спортске организације. У Београду је била оформљена фудбалска екипа од избеглица под именом — Тим избеглица. На другој страни, од домаћих спортиста Београда састављене су три репрезентације. Између једних и других одржаване су утакмице. Међусобним договором приход са утакмица намењен је избеглицама.

У већини случајева, избеглице су се самостално запошљавале. Посао нису бирали. Претежно су се налазили на железничкој станици нудећи своје услуге носача путничких ствари. Поред тога, окупљали су се и на савском пристаништу. Овде су се појавили као радници за стругање дрва.

Акција за упошљавање избеглица у Београду отворила је шггање њихових стручних квалификација и преквалификација. У том циљу приступило се организовању стручних течајева. Тако се на том плану у септембру 1942. отвара стенографски течај за избеглице. У почетку течај је одржаван у приватној школи В. Станојевића у Крунској улици бр. 20 (Пролетерских бригада). Међутим, због великог броја пријављених избеглица, одржавање течаја је организовано у згради Коларчевог универзитета. Резултат рада овог течаја јесте обученост великог броја избеглица који су се запослили у разним предузећима и установама и на тај начин себи обезбедили даљу егзистенцију.

За женску децу од 12 до 16 година организован је домаћички течај. Циљ је био да се деца оспособе за рад по кућама, па да буду распоређена по појединим кућама у граду.

За мушку радну снагу отворани су течајеви друге врсте. Почетком 1942. Комесаријат за избеглице је у сарадњи са Државним заводом за унапређење индустрије и занатства отворио бесплатан зидарско-тесарски течај за избеглице. За четири месеца, колико је течај трајао, половна времена је била предвиђена за теоријски, а друга половина за практичан рад. Полазници су имали од 16 до 30 година, а течај се одржавао у Дому за избеглице.

Избеглице од 14 до 15 година похађале су молерско-фарбарски и зидарски течај. После завршетка рада прве екипе.

цеговине. У једној екипи било је 30 ученика из 15 села. Овакав распоред је намерно начињен и због тога да из једног села не буду два ученика од којих би један учио молерско-фарбарски, а други зидарски занат. Предвиђало се да они буду носиоци тих послова по повратку у своја села.

Мноштво избеглица у Београду је на разне начине било укључено у народноослободилачки покрет (НОП). Сви они који су избегли или пресељени као чланови КПЈ или СКОЈ-а током времена укључени су у рад тих организација. Већина таквих људи била је запослена у разним установама Комесаријата за избеглице и пресељенике. Њихов рад на изради фалсификованих избегличких легитимација, које су служиле активистима НОП-а, био је драгоцен. Неке од тих легитимација запленила је и Специјална полиција. О томе почетком новембра 1942. она пише Комесаријату за избеглице и ово: „Са комунистичким вршљањем у Комесаријату за избеглице има се одмах прекинути, јер то захтевају општи српски интереси ... Тако ће у поновљеном случају бити без даљег конфинирани шефови канцеларија, руководиоци регистара, књига и формулара док ће непосредни издаваоци лажних исправа у духу објављене уредбе према лицима помагачима комуниста бити стављени иред преки суд.“

У јулу 1941. у Београду је формиран илегални одбор од истакнутих Словенаца у Београду и избеглица чији је председник био Франц Смодеј. Овај одбор је успешно радио на линији НОП-а код свих словеначких изгнаника у Србији. Откривен је од Специјалне полиције почетком марта 1942, а његови чланови предати Гестапоу који их је стрељао. Наравно да тиме није престала активност избеглица на линији НОП-а, како у Београду тако и другим местима Србије.

Почетком јуна 1941. у Београд је дошла група избеглица из Бачке, склањајући се испред терора окупационих војних власти Хортијеве Мађарске. Већина од њих већ је била укључена у организације КПЈ и СКОЈ-а. Тако опредељени за револуционарне акције тј. за борбу против окупатора, оии се укључују у рад београдске организације КПЈ и СКОЈ-а, и као ударне групе учествују у диверзантским акцијама на улицама Београда.

Ратни догађаје 1944. нису могли мимоићи ни избегличку децу у поменутим домовима Београда. Тако смештени били су више изложени могућностима фашистичког уништавања. Због тога су добротворне и хумане организације тражиле решење за њихово спасавање. Нађено је решење у њиховој евакуацији из града. Тако је почетком маја 1944. извршена потпуна евакуација све деце из избегличких домова у Београду. У почетку су за ту сврху коришћени већ иостојећи дечији домови у близини Београда. Тако је већ поменути у манастиру у Раковици, поред постојећих, примио нови број избегличке деце из Централног лазарета. Преостала деца из овог дома била су евакуисана у Матарушку Бању, Сокобању и Бању Ковиљачу. Болесна и физички неспособна деца евакуисана су у околину Пожаревца.

Избегличка деца из дома „Краљевић Андреј“ евакуисана су у Велики Мокри Луг, где су смештена у зграду основне школе и у две кафане које су биле испражњене за те потребе.

Избегличка и сиромашна деца из домова о којима је водио бригу помињани Никола Јекић, 1944. евакуисана су у Ритопек, где су смештена у зграду основне школе. После шест дана задржавања прешли су у с. Иваново, а половином октобра у Омољицу код Панчева, где их је било 82 и осам чланова особља. Одавде су деца распоређена у домове ратних сирочади после коначног ослобођења земље.

Житељи Београда схватили су положај у коме су се нашли ови људи које су усташке и окупационе власти отерале из њихових домова, а њихову имовину уништиле или присвојиле. Београђани су настојали да све тешкоће које је рат донео избеглицама са њима поделе, да им пруже гостопримство, и тиме ублаже невоље које су их снашле протеривањем са њихових огњишта.

Сталним хапшењем у Београду и околини, напуњени су скоро сви постојећи затвори у Београду, па су представници немачке окупационе власти, средином јуна, дале налог да се формира специјални логор у коме би били скупљени не само похапшени комунисти, него и сви други. На захтев представника немачке окупационе власти формирана је комисија која је обишла све зграде које су могле да послуже за смештај логора. После обиласка предвиђених зграда, закључено је да је најпогодније да се логор смести на Бањици, у касарни где је до рата био смештен 18. пешадијски пук Југословенске војске.

Логор је био под командом Гестапоа. Служба безбедности одређивала је команданте логора, међу којима се помињу: Шуберт, Фридрих, који је на овој дужности остао краће време, а уместо њега је дошао поручник Лир, веома суров човек и мучитељ затвореника. Као помоћник команданта логора помиње се фолксдојчер Петер Кригер, који се трудио да своје физичке недостатке и духовно сиромаштво надокнади зверским понашањем према немоћним људима. Упадао је у затвореничке собе и тукао интелектуалце и младе жене. (Са собом је стално водио пса кога је хушкао на затворенике.) Међу гестаповцима, у логору нарочито је био запажен 85 мајор др Јунг, који је своје знање и дужност лекарског позива, уместо да помогне људима, употребио да у апарату Гестапоа дође до бољег положаја. Он се у логору није бринуо о здравственом стању затвореника, нити пак о њиховој заштити, него му је главна дужност била да на стрелишту жртвама обележи крдом срце, како би егзекутори лакше уочили циљ и гађали директно у срце, а затим да сам иде од жртве до жртве и констатује смрт и да жртве које су давале знаке живота дотуче пиштољем. Шеф логора или управник, како су га у документима најчешће називали, био је Светозар Вујковић, бивши шеф IV (антикомунистичког) одељења београдске полиције, познати и осведочени непријатељ комуниста још од пре рата. Он је био потчињен команданту логора и извршавао је углавном његова наређења. Први његов помоћник био је Борће Космајац, бивши надзорник агенага београдске полиције. Он је углавном стално био у логору. Његово појављивање међу затвореницима изазивало је ужас. Трудио се да у свему следи свог злогласног шефа, а да у извршењу злочина буде и ревностији од њега. Касније је на дужност помоћника шефа логора постављен Видосав Јевтић, бивши надзорник агената у Управи града Београда, такође познат по врло лошем пона-

шању према затвореницима. Јевтића је на овој дужности, пред расформирање логора, наследио Радомир Чарапић. Поред команданта, управника, њихових заменика и помоћника, апарат логорске управе чинили су стражари и кључари са својим командирима који су бирани из редова фолксдојчера и бивших жандарма.

Поменута касарна је за те сврхе била преуређена. Стављене су решетке на прозорима, масивнија врата на собама, са дебелим гвозденим шипкама и тешке металне решеткасте преграде између свих ходника. У њеном дворишту изграђене су бараке за смештај затвореника, а око логора подигнут зид, висок око пет метара, са кулама за осматрање, где су били инсталирани рефлектори који су у току ноћи осветљавали непосредну околину затвора.

Капацитет логора био је око 5.000 људи, али је било периода када је у њему било више затвореника. Први затвореници доведени су већ почетком јула. То су, у ствари, били комунисти, шпански борци, активисти НО покрета и патриоти који нису прихватили мере окупаторске власти, па су их окупатори похапсили крајем јуна и почетком јула. Првобитно су они били заточени у затворима специјалне полиције, а затим су 9. јула 1941. године спроведени у логор на Бањици. Тога дана доведено је више група затвореника, тако да их је већ било око стотину.

Осећајући да се у народу нешто припрема, окупатори и квислиншка власт наставили су са хапшењем. Најпре су хапсили познатије синдикалне раднике — функционере и друге активисте. Хапсили су и све оне који су из било којих разлога провели извесно време у Совјетском Савезу, а уочи напада Немачке на СССР, на основу раније припремљених спискова, похапшени су и спроведени у логор сви комунисти и синдикални радници, учесници ранијих радничких демонстрација и други активисти.

У јесен 1941, после провале у Београду, када је ухапшен велики број комуниста и припадника НО покрета, нагло се повећао број затвореника у бањичком логору. У логор су довођена и лица ухапшена у другим крајевима Србије, нарочито после немачке офанзиве на ослобођену територију у западној Србији, када је из ужичког затвора доведено више група од по 100 и више лица, а у једној је било чак око 500 заробљених партизана и других активиста покрета. Али највише их је довођено из Београда, нарочито после великих провала, као што је то било јануара, марта и октобра 1942. године.

У бањички логор затвореници су довођени и из других логора и затвора са подручја Србије. Велика група затвореника доведена је из логора у Црвеном крсту у Нишу, и из логора на подручју Бора, Краљева, Крагујевца, Крушевца и других, а у току 1943. и из Босне и Херцеговине и Црне Горе, нарочито после великих офанзива које су окупаторске снаге предузимале против снага НО покрета. Јуна 1944. доведена је група од 150 Црногораца који су претходно прошли кроз разне логоре на подручју Италије. Разлози за хапшење били су разноврсни: неодржавање на позив окупаторских и кви-

слинских власти, избегавање принудног рада, неиспуњавање економских обавеза у житу, месу, масти и другим артиклима за исхрану, припадност некој прогресивној странци, посебно Комунистичкој партији и НО покрету, превише слободно изражавање патриотизма и све оно што се није уклапало у програм окупатора. У овом логору била је заточена већина професора Београдског универзитета. Било је припадника и других народа као што су Грци, Албанци, касније Италијани и други.

С обзиром да се број затвореника стално повећавао, почетком 1942, на предлог Светозара Вујковића и на основу података које је дала специјална полиција, извршена је подела затвореника по категоријама:

1. Лица осуђена на смрт.
2. Лица која су осуђена на неодређено време и одређена за одмазду. Њихов повратак на слободу није био пожељан, а у најбољем случају могли су бити послати у концентрациони логор ван земље.
3. Лица која су осуђена на временске казне.

Поред ових, постојала је група талаца, лица која су ухапшена због тога што им је отац, брат, син или неко од ближњих рођака био у НО покрету. Они су могли бити пуштени из логора онда када је онај за кога су ухапшени био убијен или ухапшен, или пак уз добру надокнаду у новцу или неким драгоценостима представницима логорске управе. Међутим, управа логора се није чврсто држала ових подела-категирија, него се дешавало да се број затвореника за стрељање попуњавао из других група лицима, која нису била осуђена на тако тешку казну.

Поред ових, у логору је био изванредан број криминалаца, разних деликвената и припадника покрета Д.М.

Животни услови у логору били су врло тешки. У адаптиране просторије, у којима је у нормалним условима могло да се смести 10 до 15 људи, смештано је и по неколико пута више лица. Међу њима је било и болесних, претучених, озлеђених на саслушавању, па и на смрт осуђених. Хигијенски услови били су врло лоши, а није било могућности да се користи ни оно што је постојало. Устајање је било у 5 изјутра. Сви лежачеви, уколико их је било, морали су бити одмах намештени. Иза тога је следило умивање и обављање физиолошких потреба, а све је требало да се обави за врло кратко време. За то време дежурни су морали да очисте и орибају собу, а онда су се сви заточеници ујурбаном кораком морали вратити натраг у собе. Доручка је било само у случају кад је било пакета. Око 10 сати кључари су делили по 200 грама проје на сваког заточеника. У времену од дељења ових порција проје, па до ручка, у собе затвореника упадали су Вујковић и његови помоћници и под видом да нешто траже, испитивали и кињили затворенике. У то време је и др Јунг имао своју „визиту“, али се не зна да је иједан затвореник упућен на лечење или да му је др Јунг лично помогао. У време ручка затвореници су добијали посуде да би у реду сачекали чорбу од купуса, кромпира или репе, коју

су морали веома брзо да поједу. После ручка је било време макар привидног мира када су затвореници могли да се посвете сами себи, да се чисте од вашију, по неки пут и да читају скривене књиге, да се баве ручним радом, сликањем и писањем песама, учењем језика или пак да воде дискусије о темама из области историје, марксизма и другим. Око 18 часова отварале су се собе и износиле кибле и тада су затвореници у изузетним случајевима могли да изађу да се умију и обаве друге потребе, да вечерају, онај ко је имао шта, и да се хитно врате натраг у собе. После 21 часа наређивано је спавање, али скоро нико није спавао. Пошто се светло целе ноћи није гасило, затвореници су то користили да раде ручне радове или да читају оно што им је било на располагању.

С обзиром на овако лоше услове живота, у логору су се појавиле вашке, а са њима и пегави тифус који је крајем 1942. године узео толико маха да је немачка команда одлучила да обустави даље примање затвореника а да затечене у логору ликвидира и на тај начин отклони опасност од ширења тифуса. У циљу спасавања затвореника др Букић Пијаде, затвореник, преузео је обавезу да заједно са затвореницима сузбије епидемију и на тај начин спасе оне који су могли спасти. Предузете су све могуће мере и епидемија је заустављена, али је ипак око 300 затвореника подлегло овој опакој болести.

Овако тешке услове живота још више су реметили стални упади у собе Вујковића, његових помоћника, кључара и стражара који су за сваку ситницу терали затворенике на пачји ход, зејци скок, тукли их, одводили на саслушања која су обављана уз велику тортуру не би ли нешто од њих извукли као признање. За последнике је било важно да нађу било какав разлог или повод да затворенике киње, муче, туку и злостављају на зверски начин. Тражили су од њих да признају и оно што није имало никакве везе са њима. Но, београдски комунисти и остали антифашисти нису се лако покоравали. Подносили су и најтеже муке као што је гушење реном, стежање главе обручем, печење слабом струјом, боцкање испод ноката, као и туче на све могуће начине, а да ништа нису хтели да кажу. Многи су у мукама умрли, а да полицији нису открили ни своје право име, а камоли да издају и кажу шта о својим друговима и о својој организацији.

Затвореници су коришћени за рад ван логора, у граду и ближој околини града, али под врло јаком стражом у току транспорта до места где су се радови обављали, а и на самом радилишту, тако да су биле врло мале могућности да неко побегне. Ако се неком и указала прилика да побегне, врло брзо је био ухваћен и враћен у логор, али се онда знало да ће да промени категорију и да ће бити убачен у прву групу — за стрељање. Већа група жена-затвореница крајем априла 1942. године пребачена је у логор на пустари, недалеко од Банатског Брестовца, где су услови за рад били тако лоши да је већи број жена умро од глади и тешког рада. Са овог радилишта било је више покушаја бекства, чак је ту била и једна побуна, али су војници врло брзо извршили блокаду и за кратко време успели да похватају скоро све одбегле затворенице.

диначна, а у изузетним случајевима стрељања у мањим групама. У већим групама стрељања су обављана ван логора, и то до 6. новембра 1943. године на војном стрелишту у Јајинцима, а онда на Новом и Централном гробљу. Од 27. јула па до 1. октобра 1944. године стрељања су вршена и на јеврејском гробљу. Стрељања лица из овог логора вршена су и на Јабуци у Банату, на Бежанијској коси и на многим другим местима, где је окупатору било потребно да изврши одмазду или пак да заплаши народ тог места или краја. Списак лица за стрељање састављан је у управи логора, у договору са немачким командантом и представником специјалне полиције. Саопштење и позив на стрељање упућивао је неко из управе логора. Како је већ речено, први затвореници дошли су у логор 9. јула, а ускоро затим изведена је прва група на стрељање. Затим су се стрељања ређала: 28. јула 1941. у Јајинцима је стрељано 122 лица, 15. августа у селу Скела 42 лица. Од 15. августа на до расформирања логора стрељања су вршена скоро сваког дана. Услед недостатка докумената, стрељања се могу само делимично вратити. Зна се да је 19. септембра стрељано 49 људи, 29. септембра 39, 4. октобра 22, 3. новембра 38, 3. децембра 56 лица, 15. децембра 13, 17. децембра 160 лица, 3. марта 1942. стрељана су 52 затворенка, 5. марта 180 људи, 10. марта 96, 10. маја 229, 28. маја 88 лица. Од 27. јуна до 29. децембра 1942. стрељано је 578 лица. У периоду од 4. јануара до 15. маја 1943. године стрељано је 796 лица, 25. маја 1943. стрељано је 249 лица, 7. јуна 229, а од 26. јуна до 25. септембра 1943. стрељано је 348 лица, а 1. октобра 223, 15. октобра 19, 21. октобра 44 лица. У току 1944. године стрељања су вршена у мањим групама, али скоро сваког дана. У недостатку комплетних података за овај период, наводимо само неке од њих: од 12. јуна до 3. августа стрељано је 77 лица. Мало је изворних података сачувано о постојању овог логора, о томе шта се збивало у њему и ван њега или што је било у вези са његовим иостојањем. Отуда и потешкоће да се утврди тачан број људи који су прошли кроз логор и тамо били мучени, као и то колико је њих убијено или из њега изведено на губилишта или послато у друге логоре да гамо буду ликвидирани. И у литератури и у штампи помињу се разне цифре, од 23.000 до 30.000 лица. То нас присиљава да ово питање оставимо отворено, али и налаже обавезу да се новим истраживањима дође бар до приближних података.

Они које у логору или на неком оближњем губилишту није задесила смрт, транспортовани су у неке друге логоре — у Немачкој, Аустрији, Норвешкој, Грчкој, Француској, или у неку од ових земаља на принудни рад. У току 1942. године мушкарци су углавном слати у логоре у Норвешкој и у Маутхаузен, а жене у Аушвиц и Равенсбрик. Осећајући да губе рат, нацисти су настојали да у логору и свуда где су вршили стрељања избришу трагове злочина. ЈТешеве су посипали неком киселином да би се брже распадали, затим су их затрпавали и одозго сејали траву. На неким стрелиштима ископавали су лешеве и спаљивали их. Све су то радиле специјалне групе затвореника које су после обављеног задатка ликвиди-

ране да неко од њих не би сачувао у сећању податке о томе. Септембра 1944, у три већа транспорта, већи део затвореника је пребачен у логор Маутхаузен.

И у овом логору, у условима када је тешко било и биолошки преживети, већ средином августа 1941. године организован је отпор и партијско-политички рад преко скојевских и партијских група-ћелија. Организован заједнички отпор и солидарност манифестовали су се у разним видовима, почев од неодговарања на постављена питања, па све до организованог бекства из логора. У свим тим врстама отпора, заједно са комунистима, учествовали су готово сви заточеници, неки у већој, неки у мањој мери, али су комунисти били иницијатори. Сви затвореници, без обзира да ли су узети као политички кривци, заробљеници или таоци, у ирвим сусретима са истражним органима окупаторске и квислиншке власти давали су нетачне податке о себи и својим друговима, а врло често, посебно комунисти, под најтежим тортурама нису говорили него су ћутали и храбро подносили сва злостављања. Одбијање узимања логорске хране, обуће и друго, примери су организованог политичког рада — отпора логорским властима, а уједно и отпор њиховом дивљачком и нељудском понашању.

Организован политички рад манифестовао се и кроз прославе значајних догађаја из историје југословенских народа и међународног синдикатског, радничког и комунистичког покрета. У тим данима заточеници су били болје одевени и расположенији, а у слободно време, кад су прилике дозвољавале, групно или појединачно, по собама су прослављали тај празник. У таквим приликама један од затвореника би одржао кратак говор о догађају, подсетивши присутне на његов значај. Славиле су се и годишњице битака из историје југословенских народа за њихово ослобођење и уједињење, а свако успешно окончање битке НОБ-а и победа савезника у појединим биткама, пропраћани су посебним одушевљењем. Тим поводом, групно или појединачно, певане су песме са револуционарном садржином, држана су предавања о прошлости наших народа, организовани су читалачки часови и дискусионни састанци о познатим делима са патриотском садржином, а посебно су разрађивана дела марксиста. У таквим прославама-манифестацијама нису изостављани ни значајни датуми из живота знаменитих људи из истог југословенских народа као што су Његош, Карађорђе, Штротсмајер, Гоце Делчев, Димитрије Туцовић, Васа Пелагић и други. Кроз такве пригодне прославе, које су организоване врло скромно по групама и ћелијама за време ручка или шетње, затвореницима је пружана морална подршка и јачано њихово убеђење да треба издржати и најтеже муке, борити се па макар и на тај начин скромно помоћи онима који се у НОБ-у боре против заједничког непријатеља.

Један од најчешћих облика рада, а и протеста и отпора према логорским властима и свима онима кош су са њима одржавали тај систем, било је организовање комеморативних састанака по собама или групно после стрељања групе затвореника или појединаца, којом приликом су евоциране успомене из живота стрељаних и понављане њихове последње речи изговорене на стрељању.

Политички живот у логорима био је организован и преко читалачких часова и дебатних састанака на којима су саопштаване вести са фронта и прорађивана литература са револуционарном садржином, као и преко цепних новина које су се састојале од два до три листа руком исписаних вести о догађајима на фронтима, које су дељене за време ручка, у шетњи или на послу.

Многи се питају, како је било могуће организovati политички рад у тим изванредно тешким условима у логорима. Међутим, познато је да снага и издржљивост људи у борби у највећој мери зависе од њиховог убеђења у исправност циљева борбе, као и од њихове међусобне сарадње. Ова истина добила је потврду и овде у логорима, где је нацизам покушао да истреби идеолошке противнике, да уништи моралне квалитете човека, да разори његов интелект; снага напредне идеологије одиграла је изванредно важну улогу, а људско достојанство још једном се афирмисало као трајна вредност.

Пружање отпора од стране затвореника у концентрационим и заробљеничким логорима, једна је од компонената народноослободилачког покрета. Ту се стварала чврста међусобна сарадња и антифашистичка солидарност, нераскидива веза дубоког и искреног пријатељства у условима најтежег мучења и убијања људи. Кроз такву борбу-отпор јачала је и воља за животом у човеку, воља да савлада све ужасе и страдања, да би створио услове за нови, слободнији и племенитији живот.

Како се приближавао крај рата, расло је и уверење да је пораз осовинских снага неизбежан. Све је јасније било да ће нацисти, а са њима и њихови савезници, морати да полагају рачуна за своја крвава недела, пљачку и пустошење у земљама које су окупирали. Због тога су се сви заједно потрудили да колико год је било могуће заташкају трагове злочина. Из тих разлога је у Београду 1943. године формирана „Специјална команда 10052“, чији је задатак био да на стратиштима у околини Београда, где су окупаторски војници вршили стрељања југословенских родољуба, ископају лешеве и да их спале, а пепео разбацају и тиме униште сваки траг својих крвавих послова. Формирана је посебна група за ексхумацију лешева, која је доведена најпре на стратиште у Јајинцима и тамо боравила све дотле док сви лешеве нису откопани и спаљени. Немачки војници чували су стражу и наређивали да се пре спаљивања са лешева скину све драгоцености које су предавале њиховим старешинама. Лешеве су стављани на гомиле, а затим поливани бензином или запаљивим уљем и потом спаљивани. Када је овај гнусни посао у Јајинцима био завршен, сви затвореници који су обављали ексхумацију побијени су и њихова тела такође спаљена, а немачки војници су наставили посао са другом групом затвореника на ексхумацији лешева на стратишту у Јабучи код Панчева и на другим стратиштима по Србији. Пошто су се спаге НОП-а, заједно са снагама Украјинског фронта, приближавале Београду, немачка команда предузимала је све мере да се логор испразни. Већина заточеника који су били осуђени на смрт стрељани су, а остали су у више група били упућени у друге концентра-

ционе логоре у Немачкој, Аустрији и Пољској, да би тамо били ликвидирани. Трећег октобра 1944. године била је пуштена већа група затвореника на слободу. Истог дана логор су напустиле и немачке страже. У логору је остало само 25 мушкараца и 1 жена који су били осуђени на смрт. Њиховим ослобођењем 4. октобра око 10 часова ликвидирао је злогласни логор на Бањици.

Други концентрациони логор у Београду почео је да се формира према директиви надлежних власти из Берлина, а конкретна наређења о томе издао је немачки командант окупиране Србије, 28. октобра 1941. За његов смештај изабрано је Сајмиште на левој обали Саве, из више разлога.

Прво, што је Сајмиште са својим зградама — павиљонима било погодно за смештај великог броја затвореника. Друго, ушће реке Саве у Дунав представљало је препреку за случај бекства затвореника, а сама близина реке давала је могућности за даље транспортовање затвореника, а у воде ових река могли су да се бацају лешеве затвореника умрлих или на било који начин лишених живота. Поред тога, у залеђини логора налазио се Земун у коме је био велики број усташа, фолксдојчера и других присталица окупационог система, који би у случају бекства или побуне затвореника, могли веома брзо и ефикасно да делују.

Одмах после доношења одлуке о оснивању логора и избора његове локације, предузете су све мере да се бивши сајам преуреди за те сврхе. Извршена је адаптација неких павиљона, на прозоре су стављена стакла са решеткама, а око павиљона је исплетена бодљикава жица кроз коју је проведена електрична струја. Логор је, у ствари, основан за сакупљање затвореника ради даљег транспорта у друге логоре, а и за смештај и ликвидирање Јевреја, јеврејских жена и деце, па је због тога и назван „јеврејски пролазни логор“ или „јеврејски логор у Земуну“.

У другој половини септембра, немачке окупационе власти у Београду почеле су са хапшењем мушкараца Јевреја и Цигана. Већина од њих била је смештена у логору код Топовских шупа који је за ту сврху био организован, а један део је смештен и у логор на Бањици, који је кратко време пре тога био формиран. С обзиром на мали капацитет логора код Топовских шупа, хапшења су вршена сукцесивно. Нова група ухапшених довођена је тек кад је претходна била ликвидирана. Када су били уништени сви мушкарци изнад 14 година, 8. децембра 1941. године полиција за Јевреје наредила је женама и деци да са собом понесу најпотребније ствари и храну за неколико дана, а станове да закључају и кључеве предају полицији. За кратко време сва деца и све жене били су похапшени и смештени у логор на Старом сајмишту. Ускоро су у логор на Сајмишту пребачени и преживели Јевреји — мушкарци из логора код Топовских шупа и са Бањице, и ту је организовано њихово уништење, или су транспортовани даље у логоре које су немачке власти формирале на територији Пољске и Немачке, где их је чекала иста судбина. Смагра се да је из Србије уништено око 15.000 Јевреја.

Драгоцелности и остала покретна имовина, коју Немци и фолксдојчери нису опљачкали, као и непокретна имовина, пописани су и организована је њихова продаја. Право куповине имали су сви грађани Београда, с тим што су Срби могли да купе само једну ствар, а фолксдојчери су имали првенство у куповини, и то у неограниченим количинама. Новац добијен од продате робе употребљен је за реконструкцију и поправку постројења у Борском руднику.

Када су Јевреји и делимично Цигани, њихова деца и жене ликвидирани, Гестапо је у логор почео да доводи затворенике из других логора а затим заробљене партизана, похапшене активисте НОП-а и друге антифашисте. Најпре су заточеници довођени из Србије, а онда и из свих других крајева Југославије, нарочито после великих непријатељских офанзива (Козара, Неретва, Сутјеска) па и из неких других земаља (Грчка, Албанија). Стога је логор имао и друге називе: „логор за партизанае“, „земунски логор“, „Дулаг 17“ итд. У ствари, за све време постојања имао је функцију пролазног логора, у коме је, према првобитним предвиђањима, могло да се смести око 9.000 људи, али је било периода када се у њему налазило и преко 18.000 људи. Велики број заробљених партизана, ухапшених активиста и патриота послат је из овог логора у разне друге логоре у земљи и ван граница наше земље, где су коришћени као радна снага све дотле док су били способни да раде, а када су изнемогли, онда су најсвирепије уништени.

Логор је био под командом Гестапоа, управу је сачињавало 5—6 гестаповаца, а на челу логора је стајао командант логора. Команданти су се често мењали. Од маја 1942. до маја 1944. године помињу се: Форстер, Мајнеке, Шерцингер и Ернст Бекер. Логор је чувала немачка полиција. За стражаре су бирали они који су имали добро искуство у организацији и чувању концентрационих логора и који су се истакли у мучењу и злостављању затвореника. Од затвореника, у првом реду криминалаца и посрнутих затвореника, у логору је формирана логорска полиција која је управи логора потказивала затворенике. Од маја 1944. управа логора поверена је властима НДХ.

О условима живота у овом логору не може се ни говорити. Људи су уништавани на разне начине: глађу, затим стрељањима у Јајинцима и на Бежанијској коси, у Јабуци код Панчева, бацањем изнемоглих у Дунав и Саву и гушењем отровним гасом у специјалном аутомобилу. Услед врло лоших хигијенских услова, многи су умрли инфицирани разним разним болестима. Ради што бржег уништавања и спаљивања лешева био је прихваћен предлог да се изгради крематориј, али због недостатка финансијских средстава то није остварено. Довођење затвореника одвијало се сукцесивно. На место оних који су ликвидирани допремане су нове групе, па се број затвореника стално мењао. Тако их је 22. јануара 1942. било 5.200; 11. фебруара 6.000; 26. фебруара 5.780; 15. марта 5.150; 31. марта 5.293; да би се већ априла 1942. њихов број почео знатно смањивати, тако да их је 13. априла било 4.200, а већ сутрадан, 14. априла па све до 7. маја 3.800 лица. До

средине маја 1942. године били су ликвидирани сви Јевреји, а онда је ред дошао на друге.

До 14. јуна 1942. године у логор је доведено неколико хиљада затвореника. Прве групе доведене су из Шапца, Крагујевца, Косовске Митровице, Јасеновца, Чачка, Ниша, Кордуна, а после непријатељске акције на Козари, на Сајмиште су доведене велике групе заточеника, тако да се број повећао на 14.000. Затвореници овог логора транспортовани су и у друге логоре у земљи (Јасеновац) и у иностранство (Аушвиц, Маутхаузен, Дахау, и у логоре на подручју Норвешке, Грчке, Италије и Бугарске).

Из више разлога тешко је утврдити колико је затвореника овде уништено. Према неким доступним изворима, сматра се да је овде уништено 10.000 Јевреја из Београда и Баната и још три пута толико других југословенских грађана. Према неким подацима, кроз логор је прошло око 90.000 људи.

Због наведене намене и карактера логора, затвореници су се веома кратко задржавали у овом логору, па је отуда било тешко успоставити организован рад у њему. Комунисти који су се у логору пашли почетком 1943. године, за кратко време боравка у њему организовали су преко родбине и познаника везе са комунистима ван логора и преко њих обезбедили добијање најосновнијих вести о ситуацији на фронтима, литературе, пропагандног материјала, хране, одеће и лекова и других ствари неопходних за одржавање голог живота. У самом логору организован је рад са комунистима који се углавном састајао у дистрибуцији онога што је добијено споља, проради материјала и размени мишљења о појединим питањима, на кратким састанцима који су одржавани за време ретких краћих предаха.

Логор је постојао све до јуна 1944. године, када су усташе преостале затворенике делом побиле, а делом пребациле у друге логоре у земљи или ван граница југословенске територије.